

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 107

(17595)

2008 чылдың
сентябрь 18,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйында

АКШАЛАНДЫРЫЫШКЫН БАР. Кыска хуусаада кылыр

2007 чылдың июль 21-де үнген "Тыва Республикага чуртталга-коммунал ажыл-агыйын чаартырынга деткимче Фондун дугайында" №185-ФХ-зин амыдыралга боттандыраарының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол 2008 чылдың сентябрь 5-те Москва хоорайга чорааш, Күрүнениң Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының корпорациязының удуртукчу даргазы Константин Цицин-биле керээни чарган. Ол керээ езугаар республикада үези эрттип, буступ дүжер чеде берген эрги оран-саваның чурттакчы чонун чаа азы чурттап болур, чүгээр байдалдыг оран-саваже көжүрөр болгаш эргижирей берген байдалдыг бажыңнарның капитал септелгезинге херек 2011 чылга чедир ук Фондудан 530,64 млн. рубль түннүг деткимче акшаларны алыр. Бо чылда алыр ниитизи-биле 195 млн. рубль түннүг акша-хөреңги сентябрь 11-де республиканың бюджетинче кирип келген.

Сентябрь 16-да Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол республиканың муниципалдыг тус черлерниң чуртталга-коммунал ажыл-агыйларынга Тываның чуртталга-коммунал ажыл-агыйын деткирер Фондунан бо чылда чарыыр акша-хөреңгини алгаш, Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларның болгаш Кызыл-Мажалык, Сарыг-Сеп

суурларның чагырыкчылары-биле бо чылда хереглеттинер акша-хөреңгини алыр тускай документилерге аттарын салгаш, оларга үлөп, дамчыдып берген. Айыткан тус черлерниң чагыргалары шудургу ажылы-биле, чогуур документилерни өй-шаанда чыып, дужааганы-биле бо акша-хөреңгини дүрген алыр аргалыг болганын Чазак даргазы Ш.Кара-оол демдеглээн. "Эрттирип турарывыс хуралдың кол утказы дээрге,

Москвада Фонд таварыштыр бо чылын 195 млн. акшаны ап, республиканың муниципалдыг эрге-дужаал таварыштыр чугула айтырыгны шиитпирлээринге херек саазын-документилерни белеткээш, чонувуска улуг деткимче кылдыр улуг акша-хөреңгини алганывыс улуг чедишкин деп санаар-дыр мен. Ынчал кээрге бо чылдың төнчүзүнге чедир ниитизи-биле хөй квартираларлыг 153721,8 дөрбелчин метр шөлдүг 50 чурт-

таар бажыңны септел-селип алган турар ужурлуг бис. Ол дээрге, бир программа-дыр. Оон өске программа-биле чурттаар арга чок, кижилерге айыылдыг байдалдыг 13 бажыңнарны хостааш, 317 чурттакчыларны чаа бажыңнарже көжүрүп кириген турар ужурлуг бис. 195 миллион рубль дээрге, улуг акша-хөреңги-дир. Ол акшаларны шын ажыглап алыры – биске кончуг чидиг айтырыг болуп турар. Чаңгыс кадаг ка-

дааш, саазынга эндерик түннүг акшаны бижип каар таварылга турбас ужурлуг. Чурттаар бажыңнарывысты кайы хире тудуп, септел алыр болдур бис, чонувуска ол хире бараан болурувус ынчан көстү бээр. Кыска чедир кыска хуусаа дургузунда, ажыл-агыйны, шын, дүрген организаастап, шынарлыг болгаш дүрген ажылдаар эки тудуг-септелге организацияларын илередип, тывар ужурлуг силер.

Ынчангаш, хүндүлүг коллегалар, бир талазында кыска үе дургузунда херек документилерни белеткээниңер дээш улуу-биле четтиргеним илеретпишаан, боттарывыстың талавыстан ол акшаларга дөмөк-дуза кылдыр шыдаар шаавыс-биле акша-хөреңгини база кириер ужурлуг бис. Бир эвес бис ук акшаларга боттарывыстың үлүг-хуувусту кириер болзувусса, келир үеде 530 млн. ажыг акша-хөреңгини алыр бадыткалын Фонд мурнунга тургузуп шыдаптар бис" деп, Шолбан Валерьевич тус черлерниң муниципалдыг эрге-чагырга даргаларына чугаалаан.

2008 чылдың деткимче акшаларның эң хөй кезинин Кызыл хоорайга бээр. Найысылалдың чуртталга-коммунал ажыл-агыйына 110984,165 муң рубль, Ак-Довурак хоорайга – 8276,737 муң рубль, Шагаан-Арыг хоорайга – 7518,632 муң рубль, Барыын-Хемчик кожуунун төвү Кызыл-Мажалыкка – 3198 муң рубль, Каа-Хем кожуунун төвү Сарыг-Сепке 4817,684 муң рубль түннүг акша-хөреңгини бээр.

Карим МОНГУШ.

Сан-чурагай-биле

чурттап турар хамаатыларны өскээр көжүрери азы ол бажыңнарның капитал септелгезин кылыры. Ол дээрге, республиканың найысылалында болгаш көдээ черлерде буступ дүжер чеде берген бажыңнарда чурттап турар хамаатыларга канчаар-даа аажок улуг дуза, чурттакчы чоннун социал-амыдыралына деткимче.

* Тыва Республиканың девискээринде турар болгаш 2007 чылдың январь 1-ге чедир авария болур чыгыы байдалда деп санадып турар

* Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол республиканың муниципалдыг тус черлерниң чуртталга-коммунал ажыл-агыйларынга Тываның чуртталга-коммунал ажыл-агыйын чаартырынга деткимче Фондунан бо чылда чарыыр акша-хөреңгини

чуртталга бажыңнарының ниити шөлү 2008-2009 чылдарда 8236,7 дөрбелчин метр болуп турар.

* Чуртталга бажыңнарының фондузу 70 хуу чедир үрелген болуп турар.

* 2007 чылдың январь 1-ге чедир ындыг чуртталга бажыңнарында 541 кижиге азы 199 өгбүле чурттап турар.

* Республика бюджетинден бээр акша-хөреңгилерниң хемчээли:

— «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунга 2008 чылда 18,4 млн., а 2009 чылда 24,64 млн. рубль.

— «Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунун Шагаан-Арыг хоорайы» муниципалдыг тургузугнун 2008 чылда 6,07 млн. рубль.

* Чуртталга-коммунал ажыл-агыйын чаартыр деткимче фондунан акшаландырышкын:

— «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунга 2008 чылда 48,06 млн, 2009 чылда 63,72 млн. рубль.

— «Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайы» муниципалдыг тургузугнун 2008 чылда 15,61 млн.

ЧУРУКТАРДА: Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол республиканың муниципалдыг тус черлерниң чуртталга-коммунал ажыл-агыйларынга Тываның чуртталга-коммунал ажыл-агыйын чаартырынга деткимче Фондунан бо чылда чарыыр акша-хөреңгини

Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларның, Кызыл-Мажалык, Сарыг-Сеп суурларның чагырыкчыларына тускай документиге атты салдырып, хүлээди берип турары.

В.ШАЙФУЛИН, К.МОНГУШТУҢ тырттырган чуруктары.

Кыштаглаашкын — хуннун айтырыгы

ЭМНЕЛГЕ ЧЕРЛЕРИНДЕ БАЙДАЛ

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының коллегиязынга эмнелге албан черлеринин келир кышка белеткелинин дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бо чылдың майда-ла Тыва Республиканың Чазза «Тыва Республиканың социал адырларының объектилеринин капитал септелгезинин дугайында» доктаал хүлээп алган. Аңаа үндезилеп чарыгдар акшаның хемчээлин (лимин) көрүп каан турган. Кадык камгалалының объектилеринге 10 миллион 499 муң рубльди тускайлаан. Ооң иштинде бир млн. рубльди котельнаяларга айыыл-халап болур болза, дериг-херекселдер болгаш материалдар садып алырынга үндүрер деп шийтпирлээн.

Ооң соонда Кадык камгалал яамызының коллегиязы болган. Республиканың эмнелге-профилактика албан черлеринин кол эмчилеринге август 4-ке чедир одалга сезонунга белениниң дугайында актыны кириерин дааскан.

Тываның кадык камгалал албан черлеринде 75 котельная, 112

котел бар. Оларның шуптузу кичээнге алдынган. Чижээ, Кызыл-Мажалыктын туберкулезка удур эмнелгезинге Тыва Республиканың Чаззаның үстүнде адаттыг доктаалын езугаар котелдун монтаж ажылын кылыры-биле 500 муң рубльди тускайлаан. Ол ажылды кайы чернин күүседирин шилиир аукцион сентябрь 22-де болур.

Амгы үеде республиканың эмнелге албан черлеринин кышка белеткелни мындыг болуп турар: Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Өвүр болгаш Эрзин кожуннарның эмнелгелери бөгүнге чедир 75—90 хуу белеткенип алган. Чамдык котелдар, чылыдылга хоолалары септеттинмээн. Котелдары кышкы үеде ажылдадырынга белен деп актыларны Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем,

Би-Хем, Тес-Хем, Танды, Сүт-Хөл, Кызыл кожуннарның төп эмгелгелери кириген. Республиканың эмнелге-профилактика албан черлери кышка белениниң паспорттарын долдурган.

2008—2009 чылдарның кышкы сезонунда 16207 тонна хөмүр-даш негеттинер, ооң иштинде 11707 тоннаны—кожуннарның төп эмнелгелеринге, 4500 тонназы—хоорайның эмнелге-профилактика албан черлеринге херек.

Хөмүр-даш сөөртүлгезинин керээзин эмнелге албан черлери шупту дугуржулга езугаар чарган. Бо чылдың август 28-те болган тендерге «Серебрянка» санаторийже, Кызыл-Мажалыктын туберкулезка удур эмнелгезинче, «Балгазын» санаторийинче, республиканың угаан-медерел эмнелгезинче бо чылдың төнчүзүнге чедир хөмүр-дашты сөөртүрүн республиканың одаар чүүлдер сайгарар чери аазаан.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Күскү хову ажылдары

Сиген кезилдези

Чайын кааң болганы-биле республиканың ажыл-агыйлары чоокта чаа чаган чаыс соонда сиген кезилдезинче кирипкен. Чаыс соонун сигенни чавыс, кезеринге таарымча чок-даа болза, көдээниң ишчилери бар-ла аргаларны ажылдап турар. Эрткен неделя чаыстыг-даа турган

болза, республиканың ажыл-агыйлары кезип алган сигенин бөлүп күш четтигипкен дээрзин Көдээ ажыл-агый яамызының ажылдакчылары дамчыдып турар. Бо хуннерге чедир витамининг сигенни 8 муң тоннаны кезип белеткээн, ол дээрже планның 72 хуузу.

Мөңгүн-Тайга, Тожу кожуннарның сиген белеткекчилери суг уннарындан сигенни хол-биле кезип белеткеп турар. Республиканың сиген белеткелинге Чөөн-Хемчик кожуннунун сигенчилери 15 муң ажыг тонна сигенни кезип белеткеп, бирги черде чоруп турар. Олар боттарынга алган планын 92 хуу күүсеткен. Каа-Хем болгаш Сүт-Хөл кожуннарның көдээ ишчилери база-ла багай эвес ажылдап, 20 тонна ажыг сигенни белеткээн.

Иитизи-биле республикада 7 муң ажыг кижиге сиген кезилдезинде хаара туттунган, бо чылыг хуннерни халас эрттирбес дээр бүгү күштү салган ажылдап турар.

Ногаа аймаа

Республикада ногаа аймааның ажаалдазы кидин түлүк чоруп турар. Ылангыя садыг-магазинерде капустаң, картофельдин, свекланың, морковтуң чаа дүжүдүн садып эгелээн. Дүүнү өртөктер-биле алырга базарда капустаң өртээ 14-15 рубль, картофельдин килограммда 15-20 рубль, свекланың—15, морковтуң 12-18 рубль, кулчаның—26 рубль. Чамдык черлерде мөөнү-биле алыр болза, бир килограмм картофельдин өртээ 11 рубль. Бо өртөктер моон чавызаваз, соок дүжөргө харын-даа улгадыр. Ынчангаш ногаа аймаанга өртөктер улгатпаанда, бо хуннерде кышка белеткенип алганы дээр.

Эртем болгаш амыдырал

КӨШКҮН ЧОННАР ДЕЛЕГЕЙНИН ЧАРТЫЫНДА

2008 чылдың сентябрь 22-25 хуннеринде Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайга бирги делегей чергелиг «Төп болгаш Соңгу Азияның көшкүн чоннарының цивилизациязы: төөгүзү, байдалы болгаш шийтпирлээр айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция болуп эртер. Ону Тыва Республиканың Чазза, Тываның күрүнө университети, В.П.Астафьев аттыг Красноярскиниң күрүнениң педагогика университети организаптап турар. Ук эртем-конференциязынга хамаарыштыр чугааны бистиң корреспондентивис ТКУ-нун бүгүннү төөгү кафедрасының башкызы А.Ч.Ашак-оол-биле кылган.

— Андрей Чолдак-оолович, делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияны эрттирер деп турарының сорулгазы чүл, тайылбырлап көрүңер.

— Кол сорулга — көшкүн чоннарның төөгүзүн өөренип көөрү. Ол чоннарны өөренип турар эртемденнеринин болгаш эртем институттарының аразында харылзааны тудуп, ук харылзааларны улам сайзырадыры. Мындыг хевирлиг эртем-практиктиг конференция ооң мурнунда Мурнуу Сибирге болгаш Саян-Алтайга болуп көрбээн, бо бир дугаар эртер деп турары ол-дур. Мындыг конференция дугайында бистер Зоя Юрьевна Доржу-биле шагдала күзеп, бодал келген улус бис, ам-на ол күзеливис боттаныр апарганы дыка өөрүнчүг-дур.

— Делегейде бөгүнде көшкүн чоннарның саны хөй бе?

— 1975 чылда сан-фактылар-биле алырга, ЮНЕСКО-нун демгелээни болза, делегейде бөгүн 15-20 миллион хире хөй көшкүн чоннар чурттап турар. Африка, Азияда көшкүн амыдыралдыг чоннар дыка хөй. Моолдун экономиказының кол адыры мал ажыл-агыйы болганда, көшкүн амыдыралдыг араттар чурттуң малчынары болуп турар. Чоокку үеге чедир (1890 чч) көшкүн чоннары «элезинниг ховуларның тоянчызы» дижип турган. Оларның төөгүзү-даа чок, культуразы-даа чок азы дыка чавыс деп санап турган. Эртемденнер безин ынчаар санап турган. Тывага хамаарыштыр Каррудерс деп аян-чорукчу бодунун үезинде (1890) тываларны «чыдып калган,

культуразы чок, кара тамыда чурттап чоруур чон. Удавас ол сойоттар эстип чиде бээр» деп бодалды үндүргөн. Херек кырында Тыва чон муң-муң чыл төөгүлүг, езу-чаңчылдарлыг, цивилизациялыг чораан дээрзин бөгүнгү эртем болгаш төөгү бадыйкап турар болгай.

Көшкүн чоннар делегейин чартык кезин девискээрде, агаар-бойдузу дошкун черлерде Соңгу-Чөөн Африка, Иран, Ирак, Афганистан, Венгрия, Манчжурия чедир — Евразия ховузуңда чурттап чоруур. Элезинниг, даглыг, тундралыг черлерде бода болгаш шээр малды малдап чурттап чоруур.

— Эртем-практиктиг конференцияны Тываның найысылалы Кызылга эрттиреринин уjur-утказы чүде болуп турары ол ирги?

— Тыва бо айтырыгны сайгарып, чугаалажып, өөрениринге эң-не таарымчалыг чер бооп турар. Чүге дизе мурнуу Сибирниң тайгаларының болгаш Моолдун изиг ховуларының соңгу эдээниң белдирлешкен девискээринде Тыва турар. Россияда чүгле чаңгыс Тыва элезинниг чер (Эрзин Тере-Хөл). Тывада бүгү делегейин чурттарының ландшафтары бар, чүгле саванна биле тропик чок дээрден башка. Мал-маган аймааның шуптузун тывалар шаандан тура азырап өстүрүп келген болгай: теке, инек, сарлык, иви, өшкү-хой дээш-ле. Тере-Хөл кожунуңу ап көрээлинер. Кожуун 11 муң кв.метр девискээрде турар. Мал-маган аймааның шуптузу ында: иви, сарлык, теке... Ивижилер,

сарлыкчылар, тежежилерден аңгыда ында балыкчылар база чурттап турар. Балыкчыларны ында ийи чарып турар: дагда балыкчы, хөлде балыкчы. Бир эвес конференцияны эки эрттирер, көшкүн чоннарның амыдыралын, төөгүзүн эки өөренир дээр болза, көнчүг таарымчалыг полигон мында — Тывавыста. Эртемденнерин санап турары-биле Мурнуу Тывада 11 муң ажыг төөгүнүн чажыттарын шыгжап чыдар тураскаалдар бар. Ол дээрже базырыктар, хая-чурумалдар, херек-суурлары, көжээлер, даш вектин турлаглары-дыр. Тыва Россияга чоокта каттышкан болгаш, бодунун чонунун культуразын, езу-чаңчылдарын чидирбээн. Тыва дылывысты безин алыр болза, ол аажок байлак, чечен-

Интервью

мерген. Ол үш диалектиг (төп, төп-барыын, Тожу) болгаш бир поддиалектиг (Кунгуртуг азы уйгур).

— Шынап-ла, өөренип көөрүңе мындыг таарымчалыг девискээрни сонуграп турар эртемденнер эмгежок-ла ыйнаан?

— Бо каш чылдарның иштинде Тываның төөгүзүн, культуразын сонуграп турар эртемденнер дыка көвүдээн. Олар кайыын-даа кээп турар. Россияның Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск хоорайлардан болгаш Германия, Англия, Американың Каттышкан Штаттары дээр ышкаш чурттардан сонугралдыг кижилер, эртемденнер кээп турар. Германиядан доктор Брайн иви малды өстүрүп келген төөгүзүн, бөгүнгү байдалын, моон соңгаар сайзыралын (генетика) өөренип кээп чораан болгай. Совет Эвилели эки үеде кадрларны четкир кылдыр белеткеп албаан оовус багай улус-тур бис ийин. Тыва чоннун төөгүзүн, этнографиязын, археологиязын өөренип эртемденнер В.И. Дулов, С.И. Вайнштейн, В.П. Дьяконова, Ю.Л. Аранчин, В.Ч. Очур, И.У. Самбуу оларны чоргаарал-биле адап болур бис. Тыва төөгүзүн,

этнографиязын, археологиязын беш салаазы дег билир М.Б. Кенин-Лопсан болгаш М.Х. Маңнай-оол оларның үлүг-хуузу улуг. Чурт-шинчилел талазы-биле өөреникчилерге, студентилерге болгаш төөгүге сонугралдыг кижилерге бижиттинген эртем ажылы болуп турар номнар чок деп болур. Ол база көшкүн чоннарның төөгүзүнүн арыннары ышкажыл.

— Конференцияга киржип келир эртемденнер кымнар ирги, Андрей Чолдак-оолович?

— Бо хуннерде конференцияга киржип кээр эртемденнерниң ажылдарын, чүүлдерин Красноярскиде парламент белеткеп турар. 70 хире эртемден киржир күзелин илереткен. ТКУ-нун бүгүннү төөгү болгаш философия кафедрасының башкылары-эртемденнери киржир деп турар. Оон аңгыда Моолдан, Казахстан, Германиядан кээр чагыглар кирген, Кыдаттан кээр боор деп манап тур бис. Россияның хөй хоорайларындан болгаш Саха-Якутия, Бурятия, Калмыкия, Хакасиядан эртемденнер чагыгларын кириген болуп турар.

— Делегей чергелиг эртем-практиктиг конференциядан бистиң эртемденнеривис чүнү манап турар ирги, Андрей Чолдак-оолович?

— Бистиң бодал, күзеп турарывыс болза, көшкүн чоннар дугайында эртемни эртем кылдыр хүлээп алыр болза эки. Төөгү эртеми, антропология эртеми, археология эртеми. Лингвистика эртеми дизе-ле, янзы-бүрү эртемнер бар ышкажыл, оларны өөренип, улам сайзырадып турар. «Кочевниковведение» деп көшкүн чоннар эртеми чүге туруп болбас деп? Көшкүн чоннарның салгалдары. Ажы-төлү өгбелеринин езу-чаңчылдарын, ужуларын сагып чоруур, ону ам-даа оларның салгалдары улаштыр уламчылаар болгай. Ынчангаш көшкүн чоннарның дугайында эртем херек бооп турар.

Совет үеде Тываның чонун — көшкүн амыдыралдыг мал ажыл-

агыйлыг көшкүн чоннун 10-на хуузу бүгү чонун азырап, хандырып чораан болгай. Оларның культуразын, чаңчылдарын, ужуларын, бурунгу төөгүзүн, амгы байдалын университетке-даа өөредир болза эки. Бо үеге чедир көшкүн чоннарның амыдыралы орта өөреттинмээн. 2500 чыл бурунгаар көшкүн чоннарга сонуграл эгелээн, ынчалза-даа эртемден бүрүзү ону бодунун аайы-биле, бодунун билири-биле өөренип турар. Ынчангаш көшкүн чон, аал, аал-оран, ордар-белчири дизе-ле, бо бүгү-биле холбашкан орта өөреттинмээн чүүлдер-ле хөй. Ынчангаш ыңдыг эртем херек бооп турарының ужуру ол.

— Конференцияга онза-солун кандыг илеткелдер болур ирги?

— Плнарлыг илеткелдерни В.П. Астафьев аттыг Красноярскиниң күрүнениң педагогика университединин ректору, төөгү эртемнеринин доктору, профессор Николай Иванович Дроздов «Төп Азияның бурунгу чурттакчыларының дугайында», ТКУ-нун философия кафедрасының профессору, төөгү эртемнеринин доктору Николай Вячеславович Абаев «Төп Азияның көшкүн чоннарының цивилизациязын организаптап чораанының сагыш-сеткил болгаш культурлуг факторлары», Новосибирскиден РЭА-ның Археология болгаш этнография институтунун кол эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнеринин доктору Юлий Сергеевич Худяков «Пор-Бажын экспозиция комплекзин музей кылдыр ажыгларынның перспективаларының дугайында» дээр ышкаш өске-даа солун ажылдарны конференция үезинде дыңнап болур. Секцияларга аңгы-аңгы чарлып алгаш тус-тус тема аайы-биле база ажылдаар. Түннелинде секцияларга ажылды сайгарып көргөш, конференцияның резолюцияларын хүлээп алыр. Сонугралдыг кижилерин шуптузун эртем-практиктиг конференцияже чалап тур бис.

Светлана БАЛЧЫР
чугаалашкан.

«Шынг» үнген материалдың изи-биле

АРЫГ-СИЛИГ АПАРГАН

Бо чылдың сентябрь 2-де «Шын» солунга Чанчип Монгуштуң «Суурувус сузу баткан» деп материалы үнген. Ук автор суурнун богуң көвүдээнин, ону аштап арыглаар ажилдың кошкан, арагалаар, корум-чурум үрээр чоруктуң неперээнин дугайында бижип турар.

Мен бо Каа-Хем суурга дыка хөй чылдарның дургузунда ажилдап, чурттап келдим. Оон сайзыралың-даа, арыг-шевериниң-даа, корум-чурумунуң-даа дугайында суурнуң өске чурттакчылары-биле бир дөмей билир мен. Суурнуң богу, ылаңгыя мурнуу талазынга хөй турганы шын, ол дээрге дыка хөй чылдарның дургузунда чыылган бок-тур. Суур чагыргазының даргазынга чоокта чаа Дакар Ооржак сонгукан соонда Каа-Хем суурнуң социал экономиканың хөгжүдеринче, бюджетиниң орулгалыг кезээн өстүреринче, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче, чаагай-жыдылганын экижидеринче, корум-чурумну быжыглаарынче кичээнгени салып эгелээн деп бил

лип турар мен. Бокту аштаар дээштиг хемчеглерни алган. Суур чагыргазы ийи машинаны садып алгаш, 8 ажилчынны бок аштаарынга быжыглаан. Бо эрткен чайның дургузунда олар эвээш эвес бокту аштаан, ажил ам-даа уламчылап турар. Ынчангаш суурувус карака көзүлдүр-ле арыг-силиг болу берди. «Суурувус сузу баткан» деп Чанчип Монгуштуң бижээнинге удурланып турар мен, ол амгы байдалга дүүшпейн турар-дыр. Бодап көөрге, автор материалын бо ажил эгелевээнде бижээн хире-дир. Суурнуң чурттакчы чонунуң саны хөй, кайыындаа келген кижилер бар, олар арагалай-даа бээр, корум-чурумну үрей-даа бээр, ону караавыс-биле көрүп, билип турар бис. Аңаа удур демиселди суур чагыргазының удуртулганы доктаамал чорудуп келген, ынчангаш корум-чурум үрээри чавырлып баткан деп санаар мен.

Каа-Хем суур Тываның кайы-даа суурларындан дүрген сайзырап, оон чурттакчыларының саны көвүдөп орат. Хамаатылар Тываның кайы-даа булуңнарындан

көжүп келгеш, боттарының күжү-биле бажыңнарны тудуп алгаш, турум чурттап турарлар. Ынчангаш суур улгаткан. Оон аңгыда бүдүрүлгелерни, социал адырның албан черлерин тудуп турар. Чоокта чаа өөредилге-кижизидилге ажилын чорударынга таарымчалыг улуг школаны ажылгалда кириди, республика ужур-дузалыг куш фабриказының улуг тудуун тудуп турар, ону удавас ажылгалда кириер.

Каа-Хем суурнуң үндезилеп тургустунганындан бээр 70 чылын удавас демдеглээр. Орта белеткел ажилдарын суур чагыргазы тускай ажилдап кылган план хемчеглерин езуугаар хынамчалыг чорудуп турар деп билип турар мен. Оон түнелинде бистиң ажылдап, чурттап турар суурувус сайзырап, овор-хевир чаартынып турар. Бистиң Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурувус чечектелип хөгжүүрүн, амыдырал-чуртталгавыс экижири, тодуг-догаа болурун йөрээр-дир мен.

Эркенс БОРАНАК,
Каа-Хем суурнуң чурттакчызы.

Кожуунуң пенсия фондузунда

ПЕНСИОНЕРЛЕРЖЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Бистиң кожуунуң пенсия фондузунуң ажилдакчылары дыштаныр хуннерде безин ажилдап турарын бо-ла эскерер кижилер мен. Кожуунуң пенсия фондузунуң эргелелин даргазы Алла Ондарга ужуражы бергеш, оон ажил-ижин сонугаан мен.

— Россия Федерациязының хоойлуларын, РФ-тиң Чазааның доктаалдарын амыдыралга боттандыра дээш ажилдап турар бис. 2008 чылда пенсияны үш катап улгаттырган, кожуунда 2122 пенсионер бар, кижилер бүрүзүнүн пенсияга немээр акшазының санаашкыннарын чогуур хуусаазында кылгаш, кандыг-даа саадал чокка төлөп берип турар. Бо дээрге улуг хемчээлдиг ажил, ындыг-даа болза фондунуң ажилдакчылары ак сеткилдин-биле күүседип келген. РФ-тиң Чазааның пенсияның хемчээлин доктаамал улгаттырып турары пенсионерлерге, инвалидтерге улуг дуза, деткимче болуп турар.

Пенсия фондузунуң ажилдакчыларының кылып турар ажилдары хөй. Оларга пенсия назыны четкеннерге пенсияларны санаары, ажилдап турар хамаатыларның күш-ажыл пенсиязының

камгалап кезээн акшаландырап, камгалап дадывырының чыылдазын организастаары, пенсияга хамаарыштыр хамаатыларның тургузуп келген янзы-бүрү айтырыгларын шын шитпилээринге дузаны чедирери болгаш өскелер-даа хамааржыр. Допчузу-биле чугаалаарга хамаатыларның пенсия хандырылганын экижидер сорулганы салган ажилдап турар бис.

Оон аңгыда ие капиталының сертификаттарын бээриниң талазы-биле ажил база чоруттунуп турар.

Кожуунуң пенсия фондузунуң эргелелинге ие капиталының сертификатын алып ужурлуг 191 хамаатыдан билдиринишкин кирген. Оларның иштинде 178 кижиге бо чугула документини берген бис. Кожуунда чаш ажы-төлдүн немежири чыл келген тудум-на көвүдөп орат, ол бистерни өөртүп турар. Суг-Аксы суурда — 68, Кызыл-Тайгада — 30, Кара-Чыраада 29 чаш уруг сөөлгү үеде немешкен, оларның саны ам-даа көвүдээр. Ие капиталының сертификатын алырынга хамаарыштыр айтырыглар салып кээп турар иелер эвээш эвес, оларга чогуур

харыыларны берип турар бис.

Бистиң коллективте бодунга дааскан ажил-херекке сагыш-сеткилинден бердинген, ону ак сеткилди күүседип чорутуларга пенсия талазы-биле чон хүлээп алып Д.В. Сатты, ие капиталының талазы-биле ажил чорудар Л.И. Монгушту, пенсия фондузунуң эргелелингиң специалистери Е.Ш. Сатты, Л.Т. Ондарны болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Амгы үеде бирги ээлчегде коллектив бодунга онаашкан харысалгалыг ажилды күүседириниң арга-методун сайзыраңгайжыдар, чоннуң негелдеринге, хомудалдарында дыңнангыр, кичээнгейлиг болур сорулганы салган бис. Кожуунуң чеди сумузуңга чараштыр дерзэн стендилерни тургузар, аңаа пенсияга хамаарышкан суртаал материалдарын азар. «Ажык эки-тер» хуннерин эрттиргеш, чонну хүлээп алып, оларның тургускан айтырыгларында билдингир харыыларны бээр бис. Допчузу-биле чугаалаарга пенсионерлерге сагыш салыышкынны моон соңгаар күштелдирер апаар бис.

Бораш ОНДАР чугаалашкан.

Ногаа аймаа — тоолдарда

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының албан-дужаалга томуйлаан болгаш албан-дужаалдан хостаан кижилери-биле Тыва Республиканың күрүне хамааты албанны эрттирериниң дугайында албан керээлерин чарар талазы-биле бүрүн эргелерни төлээлекчи-хөлезиленикчиге дагыр дугайында

«Россия Федерациязының күрүне хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июль 27-де №79 Федералдыг хоойлуга болгаш «Тыва Республиканың күрүне хамааты албанның айтырыгларының дугайында» 2006 чылдың апрель 21-де №1739 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының албан-дужаалга томуйлаан болгаш албан-дужаалдан хостаан кижилери-биле Тыва Республиканың күрүне хамааты албанны эрттирериниң дугайында албан керээлерин чарар талазы-биле бүрүн эрге-

лерни төлээлекчи-хөлезиленикчи Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязынга дагыр.

2. Бо Чарлыктың 1 пунктузунда айыткан албан керээлерин чарарын болгаш соксадырын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оларны албан-дужаалга хүлээп алганының дугайында болгаш албан-дужаалдан хостаан дугайында чарлыктарында үндезилеп боттандырап.

3. Бо Чарлык аңаа ат салган хунунден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай
2008 чылдың август 26
№195

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле М.С.Тараачыны, Д.Б.Сендинни шаңнаарының дугайында

Тыва Республикага хамааты ниитилелиниң тургустунарынга болгаш ону хөгжүдеринге кириген үлүү дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Кадык камгалам яамызының акушерство болгаш гинекология айтырыгларының талазы-биле улуг специализи Марина Саян-ооловна Та-

раачыны;

Тыва Республиканың Кадык камгалам яамызының эпидемиологтук байдалды контрольдаар талазы-биле килдистиң фельдшери **Дадар Балданович Сендинни** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың сентябрь 12
№207

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының дузалакчызының дугайында

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының дузалакчызынга **Олег Байлан-оолович Оюнну** томуйлаар.

2. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцелярия-

зының удуртукчузу оон-биле хуусаалыг албан керээзин чарар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың сентябрь 12
№208

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле М.Д.Ховалыгны шаңнаарының дугайында

Кызыл хоорайның Арат шөлүңге чечек ансамблин үлөгерлиг каастааны дээш база Хоорай хунунуң байырлалы-биле холбаштыр **Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндү-**

лел бижии-биле «Бытмаш-сервис» СТТ МКБ-ниң ногаанчыдып тарып олурткан өзүмнерни хун бүрүде ажаап тудар мастери **Марта Дамдын-ооловна Ховалыгны** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2008 чылдың сентябрь 12
№211

ЧАРЖЫНЧЫГ БОЛДУ

Бөлүк тывалар Бурятияның Иволга хүрээзинге четтивис. Ында өөренип турар тыва хуурак оолдарның чурттап турар бажыңыга кирдивис. Бисти мурнай келген кижилер хуурактарның бажыңын ээлепкен болду. Олар боттары чайлап бергеш, ол-бо аргазын тып, хонуп-дүжүп чоруп турар болду. Эртенинде чон хүлээп ап тура хүнээр улуска дыка-ла дыш чок бооп турган боор ийин оң. Моон барган чаңгыс чер-чурттугларывыстың чөгенчин көрдүвүс. Хонуп-дүжүп турган бажыңын аштап-арыглап-даа кагбаан,

аъш-чем кылып ижип турган паш-савазын-даа чугбаан, хевээр арттырып каан. Аалдан келген аъш-чемин-даа үлежип, сартыктаваан хевирлиг. Тыва кижилер шаандан тура көшкенде, аалының орнун арыглап кааш чорур, тайгадан аң-мең олчалыг келген болза, кожолары-биле үлежир эки чаңчылдыг турганын канчап уттур боор чүвөл? Барган улус ол хуурактарны хүндүлөп, боттарының арын-нүүрүн-даа бодаар болза эки-дир. Хүндүлежип чоруп көрээлиңер, чонум.

В.КИЛЧЕН, А.ТҮЛҮШ,
С.СААЯ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга оран-савазының байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерниң даңзын тургузарының болгаш бадылаарының Чурумун, көдээ аныяк өг-бүлелерни болгаш аныяк специалистерни чурттаар оран-сава-биле хандыраарының талазы-биле даңзын тургузарының болгаш бадылаарының Чурумун, көдээ черге чурттаар оран-сава тудуп (садып) алырынга социал төлевирни бээриниң дугайында херечилелди тыпсырының Чурумун бадылаарының дугайында

2008 чылдың май 31

№333 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 2002 чылдың декабрь 3-те №858 доктаалы езугаар бадылаан «2012 чылга чедир көдээ-ниң социал хөгжүлдэни» тускай сорулгалыг федералдыг программаны боттандыраар сорулга-биле, Россия Федерациязының Чазаның 2008 чылдың март 5-те №144 доктаалы-биле бадылааны көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга оран-савазының байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни чорударынга Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге субсидияларны федералдыг бюджеттин акша-хөреңгилеринден бээриниң Чурумнарынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга оран-савазының байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерниң даңзын тургузарының болгаш бадылаарының Чурумун;

көдээ аныяк өг-бүлелерни болгаш аныяк специалистерни чурттаар оран-сава-биле хандыраарының талазы-биле даңзын тургузарының болгаш бадылаарының Чурумун;

көдээ черге чурттаар оран-сава тудуп

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың май 31-де №333 доктаалы-биле бадылаан

Көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга оран-савазының байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерниң даңзын тургузарының болгаш бадылаарының Чурумун

1. Бо Чурум «2012 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдэни» тускай сорулгалыг федералдыг программага (моон ыңай – Программа), көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга оран-савазының байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни эрттиреринге Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге субсидияларны федералдыг бюджеттин акша-хөреңгилеринден бээриниң Дүрүмнеринге дүүштүр Тыва Республиканың көдээ черде чурттап турар хамаатыларының (моон ыңай – хемчеглерниң киржикчилериниң) чуртталга оран-савазының байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерниң даңзын тургузарының болгаш бадылаарының чурумун тодарадып турар.

2. Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагыргазының социал төлевир алыкчыларының түңнел даңзын тургузарының болгаш бадылаарының эргелерин боттандыраар күүсекчи органы Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы (моон ыңай – Яамы) болур.

3. Ниитизи-биле дараазында негелделерге дүгжүп турар хамааты социал төлевирни алыр эргелиг болур:

а) хамаатының көдээ черге доктаамал чурттап турар байдалы;

б) хамаатының Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагыргазының органының тодарадыры чурум болгаш негелде езугаар социал төлевирниң акша-хөреңгилери-биле хандыртынмаан чуртталга оран-савазының тудуунун (садып алырының) өртээниң чамдык кезээниң хемчээлинге бодунун хууда болгаш (азы) чээли акша-хөреңгилериниң барынын барымдаалыг бадыткалы;

в) чурттаар оран-сава байдалын экижидерни негеттинип турар хамааты деп санаан бадыткал.

Көдээ черде күш-ажыл керээзи-биле ажилдап турар хамаатылар социал төлевирни мурнады алыр эргелиг болур.

4. Социал төлевирни ажиллап чуртталга оран-савазының байдалын экижидип алыр күзелин илереткен хамаатылар доктаамал чурттап турар черлериниң аайы-биле тус чер чагыргаларына бо Чурумга капсырылгага

(садып) алырынга социал төлевирни бээриниң дугайында херечилелди тыпсырының Чурумун бадылаар.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чагыргаларына бо доктаалды боттандыраар сорулга-биле чогуур нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алырын сүмелээр.

3. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың август 21-де №827 «Көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга оран-савазының байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни эрттиреринге Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге субсидияларны федералдыг бюджеттин акша-хөреңгилеринден бээриниң Чурумунун дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 2006 чылдың апрель 28-те №250 доктаалын боттандыраар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалының 1-ги пунктузунун ийиги, дөрткү абзацтарын күжүн чидирген деп санаар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

дүүштүр дараазында документилерни кожуп тургаш, Программаның хемчеглерин боттандыраарыга киржилге дугайында билдиришкенин кириер:

а) билдиришкенин ээзин болгаш оон өг-бүлезиниң кежигүннерин бадыткап турар документилерниң хоолгалары;

б) билдиришкенин өг-бүле кежигүннери кылдыр айыттыгач кижилериниң аразында дөргүл-төрел чорукту бадыткап турар документилер хоолгалары;

в) социал төлевирниң акша-хөреңгилери-биле хандыртынмаан чуртталга оран-савазының тудуунун (садып алышының) өртээниң чамдык кезээниң хемчээлинге бодунун хууда болгаш (азы) чээли акша-хөреңгилериниң барын барымдаалыг бадыткап турар документилерниң хоолгалары;

г) бажың дептеринден ушта бижилге болгаш саң-хөөнүн хууда агар санының хоолгазы;

д) хамааты чуртталга оран-савазының байдалын экижидерни негеттинип турар деп санаашкыны бадыткап турар документ;

е) күш-ажыл дептериниң хоолгазы (ажылдап турарларга).

Документилерниң хоолгалары доктааткан чурум езугаар бадыткаттыгач турар ужурул.

Тус чер чагыргалары кирген хүнүнден эгелээш, бир ай дургузунда документилерниң шын долдурулгазын хынаар, хамаатыларның даңзын тургузар болгаш оларны муниципалдыг тургузугларның чагыргаларынче ол сорулгаларга тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилерин кириштирериниң дугайында медээлерни кожуп тургаш чорудар. Ол документилерде бар шынга дүүшпес медээ илерээнде, оларны билдиришкенин ээзинге дедир эгидилгенин чылдагаанын айтып тургаш, тус чер чагыргалары дедир эгидер.

5. Муниципалдыг тургузугларның чагыргалары хамаатыларның даңзыларының кирген хүнүнден эгелээш, бир ай хуусаа иштинде оларны ол сорулгаларга бюджеттериниң акша-хөреңгилерин кириштиргенин дугайында медээлерни кожуп тургаш, планнап турар чылдың мурнунда

чылдың август 1-ге чедир Яамыже чорудар.

6. Планнап турар чылда хемчеглерниң киржикчилериниң даңзын тус чер чагыргаларына документилерни үе аайы-биле оочурга бижээн чурум-биле киригени езугаар тургузар. Хемчеглерниң чаңгыс хүнде даңзыже кирген киржикчилерин социал төлевирниң алыкчыларының даңзын алфавит чуруму-биле айтыр.

7. Яамы хемчеглерниң планнап турар чылда киржикчилериниң даңзын тургузарының болгаш бадылаарының талазы-биле эргелерни боттандыраары-биле:

а) даңзын кирген хүнүнден бир ай хуусаа иштинде көөр (ынчалза-даа планнап турар чылдың мурнунда чылдың август 1-ден орай эвес хуусаада) болгаш Дүрүмнерге дүүштүр билдиришкенин ээлерин хемчеглерниң киржикчилери деп санаанын дугайында шийтирнү хүлээп алыр;

б) субсидияларның баштайгы чижек хемчеглериниң дугайында медээлерни өөренип

көрүп тургаш, хемчеглерниң киржикчилериниң түңнел даңзын тургузар болгаш бадылаар база муниципалдыг тургузугларның чагыргаларына хүлээп алдыгач шийтир дугайында хамаатыларга оларны айыттыгач даңзыларже киригенин дугайында медээни чедирери-биле дыңнадыр.

8. Муниципалдыг тургузугларның чагыргалары планнап турар чылдың мурнунда чылдың октябрь 1-ге чедир Дүрүмнер-биле бадылаан майык езугаар бижиттинген чагыгны база планнап турар чылда Программа хемчеглерин боттандыраарыга эргежок чугула субсидияларның хемчеглериниң дугайында медээни Яамыга кириер.

9. Яамы аңаа бюджет хүлээлгелериниң лимиттериниң доктааттыгач чурумун-биле бадылаан хемчээлдеринге субсидияларның хемчээлин тодарадыр болгаш муниципалдыг тургузугларның чагыргаларына оларны кириген чагыгларының болгаш медээлериниң үндэзининге чогуур медээни бээр.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың май 31-де №333 доктаалы-биле бадылаан

Көдээ аныяк өг-бүлелерни болгаш аныяк специалистерни чурттаар оран-сава-биле хандыраарының талазы-биле даңзын тургузарының болгаш бадылаарының Чурумун

1. Бо Чурум «2012 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдэни» тускай сорулгалыг федералдыг программага (моон ыңай – Программа), көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга оран-савазының байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни эрттиреринге Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге субсидияларны федералдыг бюджеттин акша-хөреңгилеринден бээриниң Дүрүмнеринге (моон ыңай – Дүрүмнер) дүүштүр көдээ черде чурттап база ажилдап турар аныяк өг-бүлелериниң болгаш аныяк специалистерин, бир болза, көдээ черге доктаамал чурттаар база аңаа ажилдаар күзелин илереткен кижилерниң (моон ыңай – хемчеглерниң киржикчилери) оларны планнап турар чылда Программа боттандырылганын иштинге чурттаар оран-сава-биле хандыраарының талазы-биле даңзын тургузарының болгаш бадылаарының чурумун тодарадып турар.

2. Тыва Республиканың күрүнэ эрге-чагыргазының социал төлевир алыкчыларының түңнел даңзын тургузарының болгаш бадылаарының эргелерин боттандыраар күүсекчи органы Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы (моон ыңай – Яамы) болур.

3. Программа иштинге чурттаар оран-сава-биле хандырылга алыр эргелиг өг-бүлелерге:

а) чаңгыс азы оон хөй ажы-төлдүг (оон иштинде азырап алган), ниитизи-биле дараазында негелделерге дүгжүп турар:

аныяк өг-бүлениң кежигүннериниң бирээзи ажилдап турар азы көдээ черниң агроүлетпүр комплекзиниң организациязынга азы социал адырынга күш-ажыл керээзи-биле 5 чылдан эвээш эвес хуусаада ажилдаар күзелин илереткен;

көдээ черде доктаамал чурттап азы аңаа доктаамал чурттаар күзелин илереткен;

чурттаар оран-сава байдалын экижидерни негеттинип турар, бир болза, көдээ черде чурттаар бажың чок деп санадып турар болгаш аныяк өг-бүлениң кежигүннериниң бирээзи ажилдап турар азы көдээ черниң агроүлетпүр комплекзиниң организациязынга азы социал адырынга күш-ажыл керээзи-биле 5 чылдан эвээш эвес хуусаада ажилдаар күзелин илереткен, бирээзи хемчеглер боттандырылганын киржилге дугайында билдиришкенин кирип турар хүнде 35 хардан улуг эвес назылыг Россия Федерациязының хамаатызы болур болгаш өг-бүле бүртүкелинде турар деп билдингир аныяк өг-бүле азы билдиришкенин кирип турар хүнде бажың ээзиниң назыны 35 хар ашпайн турар чаңгыс ада-иеден тургустунган долу эвес өг-бүле хамааржыр.

б) ниитизи-биле дараазында негелделерге дүгжүп турар:

ажылдап турар азы көдээ черниң агроүлетпүр комплекзиниң организациязынга азы социал адырынга күш-ажыл керээзи-

биле 5 чылдан эвээш эвес хуусаада ажилдаар күзелин илереткен;

көдээ черде доктаамал чурттап азы аңаа доктаамал чурттаар күзелин илереткен;

чурттаар оран-сава байдалын экижидерни негеттинип турар, бир болза, көдээ черде чурттаар бажың чок деп санадып турар болгаш боду ажилдап турар азы көдээ черниң агроүлетпүр комплекзиниң организациязынга азы социал адырынга күш-ажыл керээзи-биле 5 чылдан эвээш эвес хуусаада ажилдаар күзелин илереткен, билдиришкенин кирип турар хүнде 35 хардан улуг эвес назылыг Россия Федерациязының хамаатызы болур, дооскан дээди (ортумак, эге) профессионал эртемниг, бир болза, дээди (ортумак, эге) профессионал өөредилгениң өөредилге албан чериниң сөөлгү курузунун сургуулу аныяк специалист хамааржыр.

4. Бо Дүрүмде:

агроүлетпүр комплекзиниң организациялары кылдыр «Көдээ ажил-агыйның хөгжүлдэни» дугайында» федералдыг хоойлунун 3-кү чүүлүнге дүүштүр көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлери деп санадып турар кижилерни, хууда дузалал ажил-агыйн чорудуп турар хамаатылардан аңгыда, билзе чогуур;

көдээ черниң социал адырының организациялары кылдыр көдээ черде кадык камгалап, өөредилге, социал хандырылга, культура, күш-культура болгаш спорт адырының талазы-биле ажилдар кылып турар азы ачы-дуза чедирелгези көргүзүп ажилдап турар организацияларны оларның организас-хоойлу-дүрүмнүг хевиринден (хуу сайгарлыкчылар) хамаарылга чокка, билзе чогуур.

5. Хемчеглерниң социал төлевирни ажылдап чуртталга оран-савазының байдалын экижидип алыр күзелин илереткен киржикчилери доктаамал чурттап турар черлериниң аайы-биле тус чер чагыргаларына бо Чурумга капсырылгага дүүштүр хевирге дараазында документилерни кожуп тургаш, билдиришкенин кириер:

а) билдиришкенин ээзин болгаш оон өг-бүлезиниң кежигүннерин бадыткап турар документилерниң хоолгалары;

б) эртемниң дугайында документиниң хоолгазы, бир болза, өөредилге албан черинден билдиришкенин ээзиниң ол өөредилге албан чериниң сөөлгү курузунда өөренип турарының дугайында справканы;

в) өг-бүле туткан дугайында херечилелдин хоолгазы (өг-бүлелиг кижилерге);

г) уругнун төрүттүнгенин дугайында азы ону азырап алганының дугайында херечилелдерниң хоолгалары;

д) ажил берикчизи-биле күш-ажыл керээзиниң хоолгазы;

е) бажың номундан ушта бижилге болгаш саң-хөөнүн хууда агар санының хоолгазы (көдээ черде доктаамал чурттап турар кижилерге), бир болза, билдиришкенин ээзи ол

көдээ черге доктаамал чурттаар оран-сава чок байдалының дугайында тус чер чагыргазының справказы;

д) билдиринишкн ээзи көдээ черде чурттаар оран-сава чок азы чуртталга оран-савазының байдалын экижидери негеттинип турар деп санаашкынны бадыткап турар, ол ышкаш ол ында ажылдап азы агроулетпур комплекзинге азы социал адырның организациязынга 5 чылдан эвээш эвес хуусаада күш-ажыл көрээзи-биле ажылдаар күзелин илереткен документилер;

э) ол билдиринишкн ээзинин чурттаар оран-савазының тудуун (садып алышыкын) кады акшаландыраларына ажил берик-чизинин киржилгезин азы ындыг киржилгенин болдунмазын бадыткап турар документ.

Документилеринин хоолгалары доктааткан чурум езугаар бадыткап турар ужурулг.

Тус чер чагыргалары кирген хүнүнден эгелээш, бир ай дургузунда документилеринин шын долдурулгазын хынаар, хамаатыларның даңзызын тургузар болгаш оларны муниципалдыг тургузулгаларның чагыргаларына ол сорулгаларга тус чер бюджеттеринин акша-хөреңгилерин кириштиреринин дугайында медээлерни кожуп тургаш чорудар. Ол документилерден шынга дүүшпес медээ илерээнде, оларны билдиринишкн ээзинге, дедир эгидилгенин чылдагаанын айтып тургаш, тус чер чагыргалары дедир эгидер.

6. Муниципалдыг тургузулгаларның чагыргалары хамаатыларның даңзыларының кирген хүнүнден эгелээш, бир ай хуусаа иштинде оларны ол сорулгаларга бюджеттеринин акша-хөреңгилерин кириштиргенин дугайында медээлерни кожуп тургаш, планнап турар чылдың мурнунда чылдың август 1-ге чедир Ямьже чорудар.

7. Планнап турар чылда хемчеглеринин

киржикчилеринин даңзызын тус чер чагыргаларына документилерни үе аайы-биле оочурга бижээн чурум-биле киригени езугаар тургузар.

8. Ямь хемчеглеринин планнап турар чылда киржикчилеринин даңзызын тургузарының болгаш бадылаарының талазы-биле эргелерни боттандыралы-биле:

а) даңзыны кириген хүнүнден бир ай хуусаа иштинде көөр (ынчалза-даа планнап турар чылдың мурнунда чылдың август 1-ден орай эвес хуусаада) болгаш Дүрүмнерге дүүштүр билдиринишкн ээлерин хемчеглеринин киржикчилери деп санаанын дугайында шийтпирни хүлээп алыр;

б) муниципалдыг тургузулгаларның чагыргаларының кириген чагыргаларының болгаш медээлеринин үндезининге аңаа бюджет хүлээлгелеринин лимиттеринин доктаатынган чуруму-биле бадылаан хемчээлдеринге субсидияларның хемчээлин тодарадыр болгаш муниципалдыг тургузулгаларның чагыргаларына чогуур медээни бээр.

9. Муниципалдыг тургузулгаларның чагыргалары планнап турар чылдың мурнунда чылдың октябрь 1-ге чедир Дүрүмнер-биле бадылаан майык езугаар бижиттинген чагыргы база планнап турар чылда Програма хемчеглерин боттандыралына эргежок чугула субсидияларның хемчеглеринин дугайында медээни Ямьга кириер.

10. Ямь планнап турар чылда субсидияларның баштайгы түнелдеринин дугайында медээлерни өөренип көрүп тургаш, хемчеглеринин киржикчилеринин түнел даңзызын Дүрүмнерин бадылаан майыктарына тургузар болгаш бадылаан база тус чер бот-башкарылгазының органнына хамаатыларга оларны айыттыган даңзыларже киригенин дугайында хүлээп алдынган шийтпир дугайында медээни чедирери-биле дыннадыр.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың май 31-де №333 доктаалы-биле бадылаан

Көдээ черге чурттаар оран-сава тудуп (садып) алырынга социал төлевирни бээринин дугайында херечилелди тыпсырының Чуруму

1. Бо Чурум «2012 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдеси» тускай сорулгалыг федералдыг программага (моон ыңай – Програма), көдээ черде чурттап турар хамаатыларның чуртталга оран-савазының

байдалын экижидеринин талазы-биле хемчеглерни эрттиреринге Россия Федерациязының субъектилеринин бюджеттеринге субсидияларны федералдыг бюджеттин акша-хөреңгилеринден бээринин Дүрүм-

неринге (моон ыңай – Дүрүмнер) дүүштүр көдээ черде чурттап турар хамаатыларга, көдээде чурттап база ажылдап турар аныяк өг-бүлелерге болгаш аныяк специалистерге, бир болза, көдээ черге доктаамал чурттаар база аңаа ажылдаар күзелин илереткен кижилерге (моон ыңай – хемчеглеринин киржикчилери) көдээ черге чурттаар оран-сава тудуп (садып) алырынга социал төлевирни бээринин дугайында херечилелди (моон ыңай – херечилел) тыпсырының чурумун тодарадыр турар.

2. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының көдээ черге чурттаар оран-сава тудуп (садып) алырынга социал төлевир бээринин дугайында херечилел долдураарының болгаш тыпсырының талазы-биле эргелерни боттандырал күүсекчи органы Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем ямьызы (моон ыңай – Ямь) болур.

3. Херечилел хемчеглеринин киржикчилеринин көдээ черге чурттаар оран-сава тудуп (садып) алырынга социал төлевир алыр эргезин бадыткап турар хуу документ болур.

4. Херечилелдер тыпсылгазын социал төлевир алыкчыларының доктааткан чурум езугаар тургускан түнел даңзызы-биле тургускан болгаш бадылаан үндезинге ол чылда

көдээ черде чурттап турар болгаш чурттаар байдалын экижидеринин талазы-биле хемчеглеринин киржикчилеринин тудуп (садып) ап турар чуртталга бажынының тудуунун ниити шөлүнүн херек кырында хемчээлдерин өөренип көрүп тургаш эргежок чугула документилер даңзызын дужааган соонда боттандырал.

5. Херечилелдеринин тыпсылгазын Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының чагыргалары ямьының оларның-биле чарган керээлеринге дүүштүр чорудар.

6. Ямь оон агар санынче субсидияларның кирип келгенин дугайында Федералдыг казначейство черинин девискээр органының бижилгезин алган соонда, оларны хамаатыларга улаштыр тыпсыры-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының чагыргаларына херечилелдерни алыры-биле төлээлекчи кижиче келиринин эргежок чугулазының дугайында медээни бижимел хевирге дыннадыр.

7. Муниципалдыг тургузулгаларның чагыргалары бо Чурумнун 5-ки пунктузунда айыттынган керээлерге дүүштүр тывыскан херечилелдер дугайында медээлерни ямьже чорудар.

Тыва Республикага электри хандырылгазының айыыл чок чоруун хандырал талазы-биле штабтың составына өскерилгелерни кириеринин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

«Тываэнерго» ААН-да кадрларның өскерилгени-биле база «Сибирьнин регионнар аразының хуваар четки компаниязы» ААН-ниң чингине директору А.В.Андропенконун кыйгыры-биле хол-баштыр, доктаадырым болза:

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2008 чылдың май 20-де «Тыва Республикага электри хандырылгазының айыыл чок чоруун хандырал талазы-биле штабтың дугайында» №78 Чарлы-биле бадылаан («Тувинская правда», 2008ч., май 27) Тыва Республикага электри хандырылгазының айыыл чок чоруун хандырал талазы-биле штабтың составына (моон ыңай – Штаб дээн) дараазында өскерилгелерни кириер:

а) Штабтың составына «Тываэнерго»

ААН-ниң чингине директору — О.Н.Лукинни кириер (дугуржулга-биле); «Кызылдың ЧЭТ» ААН-ниң чингине директору — А.А.Троцанны (дугуржулга-биле); Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдэ эргелелин килдис начальниги — М.Д.Ондарны секретарына томуйлааш, кириер;

б) Штабтың составында А.И.Верзакоту, В.И.Безносюкту, А.Ч.Ооржакты үндүрер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2008 чылдың сентябрь 12 № 212

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Барып чедери берге болгаш ыракта турар черлерге бадылаашкынны хуусаа бетинде чорударын чөпшээрээринин дугайында

2008 чылдың сентябрь 12 № 68/281-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунун 47 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутаттарының 2008 чылдың октябрь 12-де болур немелде соңгулдаларына барып чедери берге болгаш ыракта турар черлерге бадылаашкынны Бай-Тайга, Каа-Хем, Кызыл, Би-Хем, Улуг-Хем кожууннарының девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларына 2008 чылдың сентябрь 26-дан 2008 чылдың октябрь 11-ге чедир участок соңгулда комиссияларының чогуур

шиитпирлери-биле хуусаа бетинде чорударын чөпшээрээр.

2. Кожууннарның девискээр соңгулда комиссиялары участок соңгулда комиссияларына хуусаа бетинин бадылаашкынны чорударына организас-техниктиг, методиктиг дузаны кадар, база ол ышкаш ындыг бадылаашкынны чорудуп турарда Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелерин сагыры дээш контролду хандырал.

3. Бо доктаалды Тыва Республиканың девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларына чорудар, база ол ышкаш республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Улуг-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннеринин хүлээлгелеринден хостаарының дугайында

2008 чылдың сентябрь 12 № 68/283-5 Кызыл хоорай

Улуг-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының шийтпирлеп бадылаар эргелиг кежигүннери комиссияның составына «Чөптүг Россия: Төрзэн чурт/Пенсионерлер/Чуртталга» Политиктиг партияның Девискээр салбырындан идип үндүрткен С.Д.Апханованың, комиссияның составына ажылдап турар черинден идип үндүрткен О.К.Дадар-оолдун билдиринишкннерин көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федерал-

дыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6-гы пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Улуг-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының шийтпирлеп бадылаар кежигүннеринин хүлээлгелеринден 1967 чылда төрүттүнген Салбакай Дадар-ооловна Апханованы, 1962 чылда төрүттүнген Олег Кыдат-оолович Дадар-оолду хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

ДЫННАДЫГ

Улуг-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннерин немээри-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россияның Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына депутат мандаттарны хуваарына киржиринге чөпшээрелдиг кандидаттар даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, Улуг-Хем кожууннун Төлээлекчилер хуралының бодунга, соңгучуларның чурттап-ажылдап, албан-хаап, өөренип турар черлеринин аайы-биле Улуг-Хем кожууннун (шиитпирлеп бадылаар ужурулг ийи кежигүн) девискээр соңгулда

комиссиязының составының кезиин томуйлаар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээринин дугайында дыннадып тур.

Улуг-Хем кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составына саналдарны бо дыннадыг парлаптыган хүнүнден эгелеп он хонук дургузунда дараазында адреске кириер: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чульдун кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, телефон (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составын немээринин дугайында

2008 чылдың сентябрь 12 № 68/282-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007 чылдың апрель 11-де «Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында» №144/803-4 доктаалы-биле тургускан Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатуралар талазы-биле саналдарны көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг Хоойлунун 29 чүүлүнүн 11-ги пунктузун удуртулга бол-

дургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының составына:

1976 чылда төрүттүнген, тускай ортумак эртемниг, түр үеде ажылдавайн турар, комиссияның составына чурттап турар черинин аайы-биле идип үндүрткен Римма Викторовна Сүге-Маадырны томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

САЛЫМ-ЧОЛУНГА ЧАЛЫНМААН

• Эр тура-сорук мындыг болур •

Чырык чер кырынга чаят-тынып төртүтүнген кижикандыг-даа салым-чолга таваржып болур. Ону бистиң чурттап эртип чоруур амыдыралымыс көргүзүп чор. Берге салым-чолга таварышкан кижилерниң чамдыызы орта унда-равайн, бодунун кижизиг мөзү-шынары-биле ону ажып эртип, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп чоруур боор-дур. Ындыг шыдамык кижилер чүге-даа торул-базын көрүп чор мен.

Мен бо чүүлүмге езулуг эр мөзүлүг кижиниң дугайында бижик-седим. Хүндүлээрим акымның алыс чуртту Эрзинниң Нарын, чурттап өскөн чери Тес-Хемниң Ак-Эрик, документ езулаар адын Моргаан Амгуевич Самбу дээр.

Аныяанда кончуг эрестиг, ажылчын кижилерниң бирээзи чораан. «Ак-Эрик» колхозка чолаачылап ажылдап тургаш озал-ондакка таварышкан, ийи будунун бирээзин алыска, бирги бөлүктүн инвалиди. Мен бо акымны чогаалчы Борис Полевойнуң «Езулуг кижик» деп тоожузуун кол маадыры Алексей Мересьевке дөмейлээр мен. Самолетка ужулпаан дээрден башка, ол ийи буттук кижилерниң кылыр ажылын кымдан артык кылыр кылдыр шиңгээди алган чурттап чоруур.

Хөй чүве шуудуп орбайн номчукчуларга солун болуру-биле бо акым-биле болган үш ужуражылганы борта кириптеримге, ам чүвениң ужу-бажы билдине бээр боор.

Чыжыргана аразында

Бир күзүн баштайгы хар чаапканда Тес унунга чыжырганалап чор бис. Чыжыргананы хүн үн-

мээнде, даң чаа-ла чырып орда тускай херексел-биле ажаап алып, өске каттардан бир онзагай кат болгай. Тус черниң чону чыжыргананы чыыр дивес, кактаар деп чугаалажыр улус чүве. Ынчаар хем кыдыының чыжырганазын кактап чорааш, бичин аяңче үнүп келгеш көрүп турарымга, чаңгыс буттук кижикылаштап чоруй барган. Ам шуут кайгап каан мен. Чер чаа-ла чырып орап, чанымда эштерим чок, коргуп эгеледим. Ынчап деидеп турумда, чолаачымыс Борис кылаштап келди. Кижимни эдертип алгаш демги исти барып көргүстүм.

— Моргаанның изи-дир. Дүүн борта чыжырганалап чораан-дыр көрөм, кончуг дайзынны. Чаңгыс буттук дээр аргажок, аттыг ажылчын кижикылаштап чоруй чинге болгаш харга эрип каан-дыр-деп, Ак-Эрикке чурттап чораан болгаш Борис ол исти дораан танып кагды.

Дини — 10, а мээни беш

Бир күзүн катым Булат Бүлчүнович-биле Калдак-Хамар артың бир адыры болур Чалыма бажынга динчеп чордус. Динчеп хүнээш, кезээ Чалыма бажындан одаамче бадып орумда, өзен аксында ак черде бир кижикылаш-дежээн, дергизин бөле чыгаш, презент-биле шуглааш кырында чаңгыс кидис идик салып каан тур. Идик чүге чаңгыс болганын кайгап ханмадым. Одагга келгеш көргөн чүүлүмү Булат Бүлчүновичке чугааладым.

— Ол Моргаан Самбу-дур. Чаңгыс кидис идик дээр, чаңгыс буттук мен дээрзин чугаалап турары ол-дур. Чылдың-на бо

мынчаар динчеп кээр кижик. Акааларның (Тес чону Ак-Эриктиң улузун ынчаар чугаалажыр) бир хорам динчизи ол болдур ийин. Бурган ону чаңгыс буттук кылып каан-дыр, ийи буттук турган болза, бо девискээрде дириг амытан кайыын арттырар ол (алыс боду кончуг баштак кижик) — дээш каттырып кагды.

Даартазында динчеп чорааш, дүүш үезинде Моргаан акымга ужуражы бердим. Бүдү багай болгаш динчээрде аъттыг чоруур кижик болду. Мен беш динчип чорумда, ол кижик он чедир адып алган болду. Чүктөп чоруур боозун магададым. Тоз боонун заводтан үндүргөн ыяш унун солааш, бодунга таарыштыр ыяшты чазап тургаш кылып алган. Чүгле аңчы, динчи эвес, кончуг ус-шевер кижик дээрзин ынчан эскердим.

Бижик-били шыырак

Бир чылын СЭКП райкомунун ийиги секретары турган С.С. Куулар-биле «Кызыгаар» совхозтун профэвилелиниң отчет соңгулдайг хуралын эрттирер дээш чеде бердивис. Партком секретары Биин-оол Дүпшүн бистиң-биле чугаалажыр оргаш, организастыг айттыры база тургустунуп келгенин, ажылчын комитетиниң даргазы М.А. Самбу ажылындан хостар дугайында билдиришкен киригенин чугаалады.

— Багай эвес ажылдап турган кижик болгай, чылдагааны чүү болганыл? — деп, Серенмаа Сайын-ооловна айттырды.

— Эртем-билим чок деп чылдагаан бижээн кижик болду. Шынын чугаалаар болза, Серенмаа Сайын-ооловна, Ак-Эрикте

Моргаан дег бижик-билиг кижик чок. Үш дылга: тыва, орус, моол дылга арыг чугаалаар. Бо суурда «Правда», «Известия» солуннары чаңгыс номчуп турар кижик ол — деп, мындыг.

Партия райкомунун пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинге ажылдап турумда, Тываның эртемниң алдарлыг ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты Иргит Самбу үш эртемден эдертип алгаш келди. Оларның кол-ла сорулгазы көдээ ишчилер-биле ужуражып, оларның ажыл-амыдыралы-биле таныжар, боттарының кылып турар эртем ажылын чонга таныштырары турган.

Ак-Эрик суурнун чурттапчылары-биле эртемденнерниң ужуражылгазын эрттирер тургаш, сөөлүндө кымда сонуграп турар айттыры барыл дээримге, Моргаан акым туруп келгеш:

— Тыва нацияның тывылган төөгүзүнүн дугайында Кызласов болгаш Ванштейн ийи аңгы тодарадылга берип турар, оларның кайызынга бүзүрээрл? деп, айттыры салды. Партком секретары турган Биин-оол Дүпшүннүн бо суурда Моргаан ышкаш бижик-билиг кижик чок дээнин ынчан эскердим. Бо айттырыга тодаргай харыыны эртемденерим безин берип шыдавайн барды. Ынчалза-даа эртемден кижик болгаш оон кол уг-шин тодарадып чугаалады.

Эң идепкейлиг номчукчу

Партия райкомунун бюрозунга айттырыг белеткеп чорааш көдээ библиотеканың ажылын сонуграп кире бергеш, библиотекарь угбай-

дан номчукчуларның санын, чаа номнары сонуграп тургаш:

— Силерниң эң эки номчукчуларыңар кымнарыл? — деп айттырдым.

— Моргаан акый чаа ном кээрге, бир дугаар номчуур кижик ол-ла болгай. Бо библиотекада оон номчуваан ному чок чыгыы боор — диди.

Моргаан Самбу «Ак-Эрик» колхоз-даа турда, сөөлүндө совхоз-даа апарганда оон социал-экономиктиг хөгжүлдизинге төлөптүг үлүг-хуузу кириген кижилерниң бирээзи. Ажылчын комитетин даргалап тургаш чурттапчы чоннун хууда дузалал ажыл-агыйын сайзырадырынче улуг кичээгейни салып турган. Оон ажылдап турган үезинде Ак-Эрикке дагаакүш динчиреп турду ийин. Сөөлүндө суму даргазынга ажылдап тургаш корум-чурумну тудуп, чурттапчы чоннун негелде хомудалынга кончуг кичээнгелиг, аксеткилдиг ажылдап чорду ийин.

Кандыг-даа салым-чолга кижик таваржып болур. Ынчалза-даа кижик бодунга бүзүрелин чидирбес болза, чүнү-даа ажып эрте бээр, чүнү-даа кылып болур дээрзин чаңгыс бо акымның амыдыралындан көрүп чордум. Кончуг тура-соруктуг, хей-ады бедик, кезээде хөглүг чоруур кижик. Ол өөнүн ишти-биле хөй уругларны өстүрүп, эртем-билигге чедирип, амыдыралдың делгем оруунче үдээн.

Ийи чыл бурунгаар Кызылдың бир эмнелгезинге ужураштымыс. Чеден хар чедип орап-даа болза, ам-даа сергелең машина башкарап документизин солудар хуусаазы келгени-биле эмчи комиссия эртип турар кижик болду. Езулуг эр кижик ындыг болур чүведир ийин, чүге-даа торулбас, чүге-даа тура дүшпес. Хүндүлээрим акымга, назынын узун болзун, ажыл-үлөң бүдүп чорзун деп йөрээл салып каайн.

Сергей ХЕРТЕК.

БУЯННЫГ КЫРГАН-АВА

баш санындан чаңгыс-даа хорамча чок болуп, чүс хуу камгалап алгаш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Хүндүлүг бижин ол алган. Ол чылын мурнакчы хойжу республика Наадымынга киришкеш, «УАЗ-469» маркалыг чийик машина садып алып талон-биле шаңнаткаш, машинаны дораан садып алган.

Хоочун малчын, хүндүлүг ие, энерелдиг кырган-ава бодунун эрткен күш-ажылчы оруун сактып, хөй-ниитиниң ажылынга база идепкейлиг кижик чораан. Бригаданың, сумунун херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү болуп, херээжен чон ортузунга культурулг амыдырал, корум-чурум болгаш уруг-дарыгның кижизидилгезиниң дугайында суртаал ажылдарын чорударынга кижик, суму болгаш район Советтериниң депутатынга каш удаа соңгукташ, ол «чоннун айбычызы» деп хүлээлгезин малчын коданнар аразынга аъттыг чортуп, чадаг кылаштап чорааш, күүседип чораан.

Күш-ажылдың хоочуну, хөй чылдарда чон аразынга ажылдап чораан, хөйчү көргөн малчын сөөлүг чылдарда аар аарыг-аржыкка таварышкан, бирги бөлүктүн инвалиди-даа апарган болза, аныяк-чалыы үезин, ажылдап чораан чылдарын бо-ла сактып, үнген-кирген чонунга, таныш-көрүштеринге, ажы-төлүңге чугаалавышаан, чонга ачы-буянын

чедирбишаан хевээр.

Александра Амыр-Мендиевна алызындан хам, бүдүү көрнүр уктук кижик чүве-дир. Авазының угу Чара-көргөн деп хам чурттап чораан үезинде чон ортузунда алдаржаан улуг хам болуп чораанын ол чугаалап орап болду. Ийе, ол дугайын мен база Чаа-Хөлдүн болгаш Чадаананың улуг назылыг кижилеринден дыңнаан мен. Оон улаштыр Ак-Хемниң улуг хамы Сүрүн-Хоор аныяк уругну уштап-баштап, хамнаарының шын оруун айттып берген.

Сөөлүг чылдарда арга-дуза дилеп, аңаа канчаар-даа хоочурап аараан болгаш айыыл-халапка таварышкан улустар келгилээн. Бодунун биоэнергиязы-биле бүүрээ, баары, чүстери болгаш бажы аараан улустарны тудуп, суйбап, янзы-бүрү херекселдери-биле дырбап, сүвүрүп, домнап тургаш, эдип каан кижилери хөй. Аарып сылданнаан бичии уругларны, божуп чигээр дээн аныяк иелерге дуза чедирери мырыңай онзагай! Кадыы баксыраан чаш кижилерни эде-хере суйбап, артыш-биле арыглап, янзы-бүрү херекселдери-биле эмнеп, домнап турарын бодум көрдүм-даа. Бичии ажы-төлү доктаавастай берген ада-иелерниң оран-савазын арыглап тургаш, доктаадып каан таварылгалары дыка хөй. Божуп, чигээр иениң аартал, чаш төлүнүн чыдыны өскерли берген таварылгада ту-

дуп, суйбап тургаш, эдип каар.

Хам кижиниң кылыр ужурулг бажың-балгат ишти арыглаар, хонук кыпсыр чүүлдерни база кылыр кижик. Ырак орук чоруур дээн кижилерниң оруун арыглап, чорук-херээ чогултунгун болурун ажыдып берип, хуваанак болгаш көзер-биле төлге салып берип база шыдаар.

Бодунун амыдыралымдан таварышкан чаңгыс чижектен маңаа кирип көрейн. Дөрт чыл бурунгаар бажың крышазындан аңдарылгаш, оң талакы үттүг-чарыным сып алган мен. Эмчиге чыткаш, чүгээрттеп, сегий бергеш, ийи колдукташтыг кылаштап чорааш, дуза дилеп чеде берген мен. Кезек көрүп олуруп-олуруп, ол чугаалай-дыр: «Бо кемдээш-киниң мурнунда ытка ызырткан-дыр силер. Ол хава ыттың диштери силерниң эдидиңерге четпейн барган-дыр, оода-ла чаңгыс джики силерниң будунарны бичии-ле шыймактапкан болза, мындыг айыыл-халапка таварышпас ийик силер. Ол хава ыттың хомудалы четкен-дир» — диди. Кайгай бердим. Кемдээримниң мурнунда 4-5 хонук бурунгаар Кызыл хоорайның бир кудумчузу-биле кылаштап олурумда, ол-ла кемдээн будунун соондан хава ыт сегирип алгаш, чүвүрүмнү ора тыртып каанын сактып келдим.

Ыжык будуну адыг дыргактары-биле дырбап, домнап-дом-

нап, артыжап, арыглааш, чорудупкан. Оон соонда бир неделя хире ол ийи колдукташтарымны ажыглааш, чаңгыс кожагар даянгыш-ка солаан мен. А ол даянгыш-жымны бир ай хире сөөртүп чорааш, хоорай автобунга чорааш, утупкаш, дүже халып чоруй барган болган мен. Ол-ла хевээр үш дугаар будуну көрбээ-даа, ажыглаваан-даа мен. Мени эмнеп турган эмчилерим-даа, кады эмчиге чыткан эш-өөрүм-даа канчап мындыг дүрген сегий бергенимни кайгап айттырарлар.

Хоочун малчын, бирги бөлүктүн инвалиди Александра Амыр-Мендиевна Монгуш сөөлүгү каш чылдарда Кызыл хоорайда башкы уруунун бажынының хериминиң иштинде ийи ажы-төлдүг хеймер уруу, күдээзи-биле бичии казанакчыгашта чурттап орап. Он чыл бурунгаар чурттаар оран-сава дилеп, Чазак черинге дилег кирирге, ынчангы Чазак Даргазы бажың бээрин аазаан турган, а ол аазаашкыны таптыг-ла он чыл маан ораары бо. Күш-ажылчы назынын чонунга, күрүнеге бараалгаткаш, сөөлүгү үеде кады баксыраа-даа, болдунар-ла арга-биле чонунга дуза чедириптерин бодап олурар хоочуннун бөгүнгү амыдыралынче кичээнгелиг көрнүп, дузалаптар чүве болза, эки-ле ийин. Аарыг-аржык, назы-хар улгаткан хоочуннун буяны-ла чедер ыйнаан.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Кызыл хоорай.

**БАГЫВЫС-ДАА,
БАЙЫВЫС-ДАА КОНЧУГ...**

КУДА-ДОЙ ДУГАЙЫНДА БОДАЛ

Мен чоп: «Кижини дойлу-төрүттүнгөндө, өлгөндө» деп дыңнап чоржук мен. Ам үш дойлу-төрүттүнгөндө, өлгөндө улус шаандан тура турган чүвө. Мээң бир даа-ийим кадай ап көрбөз. Чамдык херээжен улус ада-иезиниң өөнгө сурастап божуп чорааш, кижиге-даа барбайн уругларын азырап алыр чорук база турган. Бис база куда эрттирбээн бис. Ол үе ындыг турган. Ада-иевис ырак районнарда, харылзаа берге, ада-иеде ол үеде акша-көпөк чок турган. Мээң билirim, бежен чылдар үезинде өлгөнгөн үе-чегелеривис, харын-даа чоок эш-өөрүс болур чогаалчылар, эртемденнер куда-даа эрттирбейн кады оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барганнар. Ам олар аравыста чок. Куда, уруг бажы кыргыыр ийиги чегениң дою хире.

Бистиң ада-өгбелеривистиң келин айтылары көңүс бөдүүн чораан

Мен бичимде оолдун ада-иези иелээн кудаларының аалынга кезээликтей чедө бергеш, чүгле кудалары-биле олуруп алгаш дугуржуп, чугаалажып алыр хире чүвө. Ол баарда ужа-төш суккан халтыг, бир көгээржик арагалыг баар. Дораан дедир чанып кээр.

Мен база ажы-төлдүг кижини болганымда, уругларымны кудаларының канчаар айтырып турганын сактып көрөй. Ол чеден чылдар төнчүзү. Ортун уруувусту өвүрдөн кудалар айтырып келген. Күдээ-вистиң адазы, угбазы, ийи чаавазы — дөрт кижини. Уруувусту улус айтырып келди дээш, эки-бакты деңге үлөжир эштеривис Сүрүн-оолдарны, Норбуларны, Енданнарны, дунмам Дамдынчап сугну, кожаларывыс Алексей, Окан Ензактарны чалап алдывыс. Келген кудаларны шаавыс-биле хүндүлөп, чугаалажып, шупту хөөрөштүвис. Дараа-зында чайын хеймер уруувусту улус айтырып келди. Олар башкылар. Күдээ-вистиң адазы, иези иелээ келдилер. Бис база-ла демги-ле улувушту чалап алган бис. Оон соонда чылын уруглары-выстың улуу болур огулуска келин айтырар ужуз биске таварышкан. Чадаанадан барып айтырдывыс, аңаа чурттап-ажылдап турган уруувус, күдээ-вис, душ бооп чедип келген ийи аныяк кудаларывыс эдертип алгаш, алды кижини четкен бис.

Кудаларывыс шуптузу кончук биче сеткилдиг, дузааргак, езу-чурмуну эки билир, чонунга хүндүткелдиг улус чүвө. Үжен ажыг чылдар дургузунда кудаларывыс-биле эп-найыралдыг эдержиң, бот-боттарывысты хүндүлөжип, уругдарывыска кайы-даа талазындан дуза кадып, өмөк-дөмөк бооп келдивис. Ада-ие болур кудаларының аразында эп-найыралды эки болза, уруг-дарыгың чурттагызынга деткимче болур, оларның эп-найыралдыг чурттаарынга дөгүм болур.

Ол үеде кудаларга белек-селек сунар деп чүвө-даа чок турган

Уругларывыс кудаларын-даа эрттирип турувуста, куда үезинде оолга, уругга белек бээр деп-даа чүвө турбаан.

Ам кандыг-дыр? Уругну айтырарда чүгле аңаа эвес, ада-ие-

зинге, дөргүл-төрелдеринге аныяк-чалыы-даа дивес, шупту-зунга белек садар апарган. Кызыл хоорайга уруг айтырарда ыяап-ла столовая, кафе хөлезилээр, аңаа шупту төрелдерин чыыр — база бир-ле куда. Эң ылангыя шыырак улустун уруун айтырар деп турар балдыры кошкак улуска дыка-ла берге. Улустун хире чегези-биле белек база шыырак болур ужуз деп бодап турар хире чорду. Ынчап кээрге, чамдык улус, улуска ыттавас-даа болза, уруг айтырар дээш кредит-даа ап турар боор деп каразыыр мен.

Хүндүлүг тыва чонум! Ол дээрге бистиң тываларының шаг-төөгүдөн сагып келген чаңчылывыс эвес, ийи-чаңгыс байыырак кижилерниң бодап тыпкан чүвези-дир!

Кызылда чурттап турар улус ырак-узак өвүр азы Бай-Тайга кожууннардан келин айтырар ужузга таваржыр. Ол баарда, улустун берип кааны даңзызын езугаар кижини бүрүзүңгө белек садып, арага-дары, аш-чем садарыңа чеже чарыгдал үнерин санаары берге. Ынчап түрөп чорааш чедө бээр, белек эвес бис, ол-бо улувузу келбээн-дир деп манадыр. 70-80 хире кижини чыып, шайладыңар дээр. А кожууннарда хире-быразы багай улус Кызылда шыырак улустун уруун айтырары база берге. Бир байыыргак кижини кудалап келген улуска: «Силерниң чыттыг-бустуг чемиңер чивес бис, столоваяда чем чагыдып кагдывыс, оон өртөөн төлээр силер» дээн деп чугаа бар. Бир кадай: «15 ужа эккелбес болзуңарза, уруум бербес мен» дээн дээр. Ол кижилер езулуг черлик кижилер эвес чүвө бе? Ындыг улус-биле канчап кудалажыр, огулун кадай алырын соксадырыңдан башка.

Уруг-дарыывыс бистен айтырбайн бот-боттарың тыпчып ап, ынакшылын бадыткап, биске чугаалаар. Ада-иеде «бээр», «бербес» деп чугаалаар эрге чок, чүгле чөпшээрер ужузлуг бис. Ону чүгө утуп алыр бис! Мен уругларымга: «Кижиниң тып алган кижизинге удурланып болбас, уруглар бажыңыңа-даа өскөн кижини болза, хүлээп алыр апаар» деп чугаалаар кижини мен.

Шак ындыг байыырак, улуур-гак ада-иелер уруг-дарыының аксының кежини үрөп чоруурлар. «Яды чүвени чоорул» деп чорааш, уругларын чарып каан-даа улусту билир мен. Кагдырган кижини олардан артык эки чурттай бээр боор чүвө. «Ашааң улузу багай, яды» деп конгалар-ла турар болза, чеже-даа ашааңга ынак уруг, чуртталгада дуржулга чогуңдан улустунуң аайыңга кире берип болур.

«Белек-селек эвээш болду» деп өкпөлөп турарлар безин бар апарган. Кайы хире ыянчыг-дыр! Белек алгаш байый бээр бис бе, албайн ядарай бээр бис бе? Белек дээрге, көңүс херекчок чүвө-дир. Алган белектеринерни көрүп көрүңер. Кижиниң хереглээш садып алган эди эвес, аңаа-ла артык чүвө ышкыжыл. Тыва кижини кажан белек-тежиң чорааныл? Ол херекчок белектер садып турар акшаны кудага киризе, өглөнип турар аныяктарга берзе. Бүгү Тывада калбарган, чаңчыл болуп бар чыдар бо чорукту канчап соксадырыл? Бистиң тываларының өттүнүччеливис, өөреничеливис аайлыг эвес. Өскелерни

өттүнүп, хүрээ-хиидивисти буза шаап, өрттедиң алган бис. Арагага, наркоманнаарыңа, бижектежиринге өөренип алдывыс. Эки чүвени улуг орус акыыстан база хөйүнү өөрөнгөн бис: хөп чууру, бажың чугайлаары, хлеб быжылары дээш. Ам чүгө орус улустан өөренип болбас бис. Куда эрттирерин суг аан. Оларда кудаларга белек тутсур деп чүвө чок. Куданы эки эрттирип, уругларга белек бээр. Черле өске чоннар куданы канчаар эрттирип турарын сонуургап көрүвүссө.

Ам ужа-төш дугайы

Уруг айтырарда ужа-төштү кудаларга тутсур. Кудага база-ла эндерик ужа-төштү кудашкылар удур-дедир бот-боттарыңа тутсур. Ол ужа-төш кайыын кээп турарыл? Ынча малды кырып турар бе? Хоорай улустунда мал кайда боор. Ону эът садып турар чижең-нерден улуг өртек-биле садып ап турар-ла болгай бис. Ужа-биле кады салыр чаңгыс чода тыппайн безин шаг боор чордулар. Ону база кажар, ыяап-ла кады садар дээр.

Мен бо чайын июль айда беш кудага, бир уруг айтырган черге чалаттым. Чоок төрөл улустун болуп кээрге, барбастын аргазы чок. Бир талазында төрелдерим мени арткан-калган улуг киживис деп хүндүлээш чалаарлар. Өске талазында мен бодум чоок улустуну деткир дээш күзөлдүм-биле баар кижини мен. Каш-даа ужаны меңээ тудуштулар. Ол мени өөртпеди. Чүгө дээрге улуг назылыг улус үс-чаг чивес, кадыкка улуг хоралыг деп чүвени кым-даа билир боор. Уругларымга-даа, уйнуктарымга-даа бээримге, ону алыр кижини чок, аныяктар дурт-сынының чараш болурун бодааш, үстүг чем, эң ылангыя малдан үнгөн үс чивес. Ол ужан-ы бээр кижини тывылбас. Мен ону бажыңымче-даа апарбайн, столо-ваяга-ла алыр кижини дилеп эгелээр чордум. Ынчап кээрге, ужа хоорай улустунга ындыг-ла чугула эвес, кудалар хей-ле шүүдеп, харын-даа ужаны канчаптарыл деп баш аарыын кудаларыңа эккеп турар.

Тыва улус ужа-төштү каяа салыр чорааныл?

Куда болган черге чалаткан эне улуг назылыг, хүндүткелдиг кижилерни көрүп тургаш, оларның мурнунга салыр. Ол кижини ону хээй кескеш, чоок-кавызында улуска үлээр. Ам кандыг-дыр? Ужа-төштү кудалар аразында удур-дедир сунчуп кааптарга, кудага чалаткан улуг назылыглар, хүндүлүг аалчылар ужа-төштүң бараанын-даа көрбөс. Кижини бодаарга, уруг-дарыының кудазын эки эрттирип алыр деп кызып турар кайы-даа тала келген чонну хүндүлөй дег. Чүгө боттарың эвес аан. Хүндүлөжир ол кай баар ийик.

Бир кайгамчык чүвө — ам уругтун төрелдери оолдун төрелдеринге белек тутсуп турар берген. Чүү дээш? Өртөө турбас чалыы, чараш кызыңарны улуска берип тургаш, ам чүү дээш ол улуска чашпаалап, белек берип турарыңар ол? База-ла, силерден дора эвес, бай улус боор бис деп көөргөттинген сеткил бе? Бо шагда уруг айтырарының езулалы бир-ле хамчык аарыг дег, улустун сеткил-сагыжын дүвүредип турар апарган. Ол хамчык кандыг-даа байырлалдардан артык хөй акша-төгөрик үндүрер аарыг апарды. Оон аар

үүрүнүн чүгүн оолдун ада-иези чүктөп турар. Чаңгыс кадай кижиниң чааскаан өстүрүп, эртем-биле чедирип алган огулун өглөп алыры бергедей берген шаг бо.

Боданып көрүңер! Мынчап-ла турар болзувусса, келир үеде ажы-төлүс ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаңчылы деп, ону улам-чылап-ла турар болза коргунчуун! Бөгүн төрүттүнүп турар оолдарывыс кадайлар алыр апаарга, уругнуң ада-иези белек кылдыр машина негезе канчаарыл? Оларга кайы-хире аар чүк арттырып каар деп турар-дыр бис. Салгалдары-выс шупту бай-шыырак чурттаар деп магадылал кайдал?

Кудага баар кижини чүгө аш-танып-чемненип, хөглөп алыр дээш эвес, өглөнгөн аныяктарны деткирин бодап чедер. Кудага улус хөй нуруузунда акша салып турарын деткир мен. Хөй-ле дакпыр-лап турар, чамдыкта көңүс ажыг чок белектерниң орнунга уруглар боттары хереглээн эт-севин шилип садып алыр болза эки. Чалаттыр-ган улус келбейн баар таварылгалар кайы хөй. Ол кижиниң олудунга эвээш эвес акша үнгөн деп чүвени бодаар херек. Барып шыдавас апарза, баш удур дыңнадыр. Чалап алыксап турза-даа, олуттуң кызылы-зындан чалатпаан улус хөй болур.

Ам куда эрттирип турар ресторанныр дугайы

«Беш сылдыс» деп чаа ресторан бар. Чаа өг-бүлө туруп турар аныяктар кудазын чаа черге эр-тириксээр, а ада-иелер улуг кара-жага таваржып турар. Бир куда эрттирери 200 мундан өрү бооп турар. Водка өртөө бир шилде 500, шампанское, сухой — 300 рубль. Даштыыртан чүнү-даа кирип болбас. Чемиңиң шынары кончук багай, улус ону колдунда чивес. Тывалар хөй-ле ажыг перец уруп каан чемиңиң перецтиң. Аңаа кудага чорааш, алтааш, бажыңымга чанып келгеш, дүргөн-не чем кылып чидим. Хөй акша төлөп турар болганда, чемиңиң кижини боду шилип алгы дег. Ында чүгө чаңгыс ол-ла чемиң сыгаар. Аңаа көөрдө, эрги «Мөңгү-лек» ресторанының чемиңиң шынары-даа эки, шилип алыр чеми арбын, араганы чүгээр куду өртек-биле боттары даштыырдан саткаш, кирип ап болур. Мен чүгө ийи ресторан киридим. Чүгээр куду өр-тектиг, эки чемиңиң чемиңилге чер-лери эмгежок. Оларда база хөй-ле кудалар эртип турар.

«Шын» солун редакциясы куда дугайында материалдарны хөйү-биле парлап келди. Ам ону Чазак деңгелинге көдүрүп турары кончук эки-дир. Чер-черде чагырга чер-лери, эң ылангыя херээженнер чө-вүлели куда эрттирерин чурумчу-дарыңа ажылды шыңгыы чорут-сун. Мээң сүмем: уруг айтырарда столовая, кафе хөлезилевес, айты-рып чедер улус ондан эртпес. Эң кол улгады берген улустун ки-риштирзин. Кымга-даа белек сун-мас, аштыг-чемниг, арага-дары-лыг баар. Хүлээп алыр улус база хөй улус чалавас. Ада-ие, кырган-ада-иези, кады төрээнери келир. Кудаларны чүгө бажыңнарыңа хүлээп алыр. Кудага чеже эът хереглээниң, ол хире ужа-төштү куда толдарыңа салыр. Өглөнгөн оол, уругга ада-иелери белекти берзин. Кудага өске улуска белекти бер-бес. Белекти бериксээр болза, куда соонда кудашкылар боттары артып калгаш, белзэн сунчуп тур-гайлар аан. Куда үезинде ону кы-лыры чараш-даа эвес, ол дээрге улус кайгаар шиң эвес-тир. Бо бүгү чаңгыс мээң бодалым эвес, чон пат түвексинип, ол дугайын чугаала-жып шаг бооп турар. Өске улус чүү деп бодап турарын солунга би-жиир боор.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.

Чагаалар
аразындан

Хоочуннар өөрээнер

Кырыырын кым-даа күзе-вес. Кырыыры дээрге бой-дустуң чаяалгазы-дыр. Кы-рывас дээш кым кыспас боор, чеже-даа кызарга, назы-хар бодунуун алыр апаар. Кырган кижилерниң сагыш-сеткили, угаан-медерели чоорту-ла өскерлип оарын бодумдан-даа, үежилеримден-даа эске-рип чор мен.

Кырыырга хензиг-ле чүвөгө өөрүүр-даа, хомудаар-даа, хора-даар-даа апаар-ла-дыр. Чамдыкта холунда туруп турган чүвезин шаанга кири дилей-даа бээр-ле. Бир өрээлче киргеш алыр дээн чүвезин утуп алгаш, дедир куруг-даа үнүп кээр-ле боор-дур. Үежи-лерим-биле чугаалажырымга кол-дунда-ла кижини бүрүзү ындыг болур чорбадые.

Мен бо эскерилгелеримден бо-думга ап чоруур кичээндиригле-рим мындыг; базым бүрүзүңдө бо-данганы дээр, аныяк чораан аажы-чаңын өскөртпес дээш кы-зар. Өскөлөрнү хомудатпазын, хо-радатпазын бодаары Кижилер-биле чугаалажырда далашпас, бо-дамчалыг болур. Аажы-чаңын, са-гыш-сеткилин, өскөлөргө хамаа-рылгазын төлөтпиг болдурар дээш, кичээңгир болур дээш оон-даа ыңай.

Майның 23-түнүнү — тыва ки-жилерниң төөгүзүңдө уттундурбас байырлалдың хүнү кылдыр эрткен. Шаандакы тыва черге шажын-чү-дүлгениң сурагыг төптериниң би-рээзи турган Чадааның Үстүү-Хүрээзин катап тургузуп, оон ту-дуун кылып эгелээриниң ажы-дышкынының хүнү болган. Аңаа Тыва Республиканың кожуун бүрү-зүнүн төлээлери, коожуннар ча-гырыкчыларының башталгазы-биле кээп киришкенер. Бистерни, хоочуннар төлээлерин Тыва Рес-публиканың күш-ажыл болгаш со-циал политика яамызының сайыды Каң-оол Даваа-биле оон оралак-чызы Киров Дилак үдөп чедирген-нер. Магаданчыын чүгө деңнээр боор «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт, машина-терге одаң-хо-рум» турган чүвө-ле болгай.

Бистер хоочуннар байырлалга өөрүшкүлүг мага-ханышкын-биле киришкеш, Чадаана хоорайның болгаш Улуг-Хемниң Хайыраканда хоочуннар бажыңнарын сонуургап көрдүвүс. Хоочуннар бажыңнары бистерни аш-чемниг, хүндүт-келдиг байыр чедиришкени-биле хүлээп алдылар.

Кайы-даа хоочуннар бажы-ңында оларның амыдырап-чурт-таарыңа таарымчалыг байдал-дарың эки тургустунганын, арыг-шеверин, оларны азырап-ажаап турар кыстарың ээлдек-эвилеңин болгаш кызымаан магадап көр-дүвүс. Бистер, хоочуннар орукка чорааш хөй-адыыс көдүрүлүп, аравыска чугаа-соодувус непте-реп, сактышкыннарывысты чугаа-лажып, ырлап-хөглээр дээш орук-тун узунуң-даа билбедивис.

Бистерге, хоочуннарга сагыш-салышкынны дээш Тыва Чазакка, оон баштыңчызы Шолбан Ва-лериевичиге, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга, оон сайыттары Каң-оол Тимуровичиге, Киров Салчаковичиге болгаш яамының ажылдакчыларыңа өөрүп, четтиргенивисти илередип чордувус.

Моон-даа сонгаар ол чижектиг хемчеглерни боттандырып, бис-терге, хоочуннарже ээ-көөрүн күзедивис.

Үстүү-Хүрээ тудуун эгелээри-ниң байырлыг ажыдышкы-ныңа чораан хоочуннарның мурундан Аваа МОНГУШ, дайынның, күш-ажылдың хоочунну.

Малды аарыглардан камгалаары

Сөөлгү 2006-2007 чылдарда кижиге болгаш малга онза айыылдыг халдавырлыг аарыглар чүгле өске регионнарда эвес, а бистиң республика девискээринде удаа-дараа тыптып турары дүвүренчиг бооп турар. Сибирь язвасы 2006 чылдың июль айда Тес-Хем кожуунунуң Шуурмакка, куш гриви Өвүрнүн Убса-Нурга июнь-август айларда болгулаан болза, калчаа аары (бешенство) эрткен 2007 чылдан эгелеп бо чылдың бирги чартыына чедир республика девискээринде канчаар-даа аажок улуг дүвүренчиг байдалды тургускан. Эң ылаңгыя Барыын-Хемчик кожуунунуң сумуларынга ук аарыг хөйү-биле демдеглеттинген.

Кожуун төптеринде мал-эмнелге эргелелинден аңгыда, сумуларыыста ветеринар-санитарлыг хыналда чорудар мал эмчилери чок болганындан, ветеринария айтырыглары шийтирлеттинмейн артып турары хомуданчыг. Ооң уржуу-биле өлгөн мал сектеринин база алгы-көш, ижин-хырын дээр чижектиг мал продуктуларының өрттеттинип узукаттынмай, боктарда ыт-куш дою болуп турары мал аарыгларының өөскүп тараар айылын тургузуп турар.

Малдың ээлери мал ээдин садып-сайгары-биле хоорайже ветеринар шынзылга документ чокка сөөртүп турар таварылгалар база эвээш эвес.

Мал-эмнелге эргелелдери планнныг ажилдың хөйүндөн база ажилчын машиналарының эргижирээнинден ырак-узак черлерде малчыннарның коданнарынга четпейн турар таварылгалар база илереттинип турар. Бо байдалды эде көрүп, эмчилериниң санын норма-чижекке дүүштүр немээр аргазын дарый шийтирлелес чүве болза, республика халдавырлыг аарыгларын негтереп тараарының айылы улуг бооп турарын кожавыс Моол, Кыдатта яшур, чума, оспа болгаш өске-даа онза халдавырлыг аарыгларның үзүктелбейн турарын доктаамал сагындырып турар.

Көдээ ажил-агыны хөгжүдөр, көдээниң амыдыралын экижидер национал төлөвилел-программага даянып база республикада мал бажы чылдан чылче өзүп, көвүдөп турарын барымдаалааш, сумуларыыста ветеринар-санитарлыг байдалды экижидер сорулга-биле чоокку келир чылдарда суму бүрүзүнге мал эмчилерин тургузуп алырын кожуун, суму чагырыкчыларынга сүмөлээр-дир бис.

Оон ыңай сумуларга бүдүрүкчү шээр малдың коданнарын тускайлап тургузары кончуг чугула.

Бо айтырыгны шийтирлеп алыр болза, бирээде, бүдүрүкчү малдан тараар халдавырлыг аарыгларын (бруцеллез, листериоз, хламидиоз, инфекциялыг эпидидимит дээр, оон-даа өске), а ийде, малдың төрүүр үезин чурумчудуп ап, үште, уксаажыдылга (селекция) ажилын чогумчудуп алыр байдал тургустунар деп санап турар бис.

Чамдык мал ээлери малыыс хуу дээр камгалал-профилактиктиг мал эмнээшкннеринден ойталай бээр таварылгалар база тургулаар. Мындыг таварылгада Федералдыг Ветеринария хоойлу-

зунуң 18-ки чүүлүнде айыттынганы-биле алырга, мал ээлеринге дараа-зында хүлээлгелер онаажырын сагындырза чогуур:

— малдың кадыкшылы, ону шын азырап тудары база ажыглаары;

— мал продукциязының бок артынчылары-биле суг, чер девискээрлерни бокталдырбазы;

— мал аарый берген таварылгада ону дораан аңгылааш, мал эмчилеринге дарый дыңнадыры;

— мал аарыгларын болдурбас талазы-биле камгалал тарышкыннарын чорударынга мал эмчилеринге дузаны кадып, таарымчалыг байдалдарны тургузуп алыры (мал эмнээринге тускай эпигтар кажааларны тудуп кылыры база малды тудуп, баглап бээр);

— дириг малды база мал продуктуларын садып-сайгарарда тускай доктааткан ветеринария чурумун хажытпайн, сагыры.

Россияның тускай Федералдыг программасына дүүштүр чылдың бода болгаш шээр малга сибирь язвасына, яшурга, бруцеллезка албан камгалал тарышкыннарын, аъттарга, төвөлгө САП-ка хыналда шинчилелдерни, сибирь язвасына удур камгалал тарышкыннарын, ыттар, диистерге калчаа аарыгын удур тарышкыннарын чоруткан турары албан.

Үстүнде айыттынган ажилдарга ажыглаар эмнер (вакцина, сыворотка, антибиотиктар) Россияның Ветеринария төвүндөн тускай программа-биле хандырттынып турар, а ук ажилдарны кылырда эмчилериниң үндүрер тускай тарифтер (кожууннарның тус чер хуралдарының бадылаан өрткерткери-биле) малдың ээлеринден үнер. Ук тарифтер бистиң албаннның санап, доктааткан тарифтеринден улгатпайн, чүгле чиигээр ужурулг. Чүге дизе чамдык кожууннарда төлевир тарифтери улуг деп хомудалдар база кээр турар. Моон түннелинде мал эмчилери-биле мал ээлериниң аразында чөрүлдээр база тургустунуп турары шын. Бо ажилды болгаш черле мал-эмнелге эргелелдериниң саң-хөө ажилын хынал сайгары-биле тускай ревизор бисте ажилдап турар.

Мал ажил-агында бир дүвүренчиг айтырыг — малдың кышкы үеде быдып база кодуурлар чоруу. Сөөлгү чылдарда хойнуң чуулдазы кончуг эвээш деңгелде чоруттунуп турар апарган. Моон чылдагааны болза, колхоз-совхозтар үезинден арткан ванналарның хемчээлиниң эмин эрттир улуг болганы-биле оларны долдурар суг сөөртүр ма-

шина хөлезилээр, суг чылдыры, база чуур эмниң үнезини дээр чижектиг чарыгдалдарга чоннуң күш четпейн турары. Ынчалза-даа чон малдың кодуур аарыгларына Аверсект, Ивермек, Абиктин дээр чижектиг сыкырттыр эмнерни хөйү-биле ажыглап турар апарган. Бо эмнерни чамдык таварылгаларда багай, күш чок болуп турар деп улус хомудал турар. Моон чылдагааннарын анализтеп көөргө, чок болза инструкцияда бижээн салыр хуусаазын сагываан ийикпе, азы дозанын эвээжидир салган боор, чок-ла болза, эмин шын эвес чылыг, чырык черге шыгжаанындан оон шынары урелген бооп турар. Чамдык таварылгада шын эвес черинче (моң эътче азы кежин өткеш, дашкаар) ажыглаан база бооп болур.

Үстүнде адааным сыкырттыр эмнерни инструкция езугаар шын салып ажыглаар болза, чүгле кеш аарыгларын эвес, а ижин-шөйүндү, өкпе-хөректин курттарын база думчук орузун эмнеп ап болурунун магадылалы бар.

Бо байдалды анализтеп көргөш, республиканың көдээ ажил-агыны 2008-2012 чылдарда хөгжүдүп, деткириниң тускай программасында мал эмнери-биле хандыраарын ажилдап кылган бис. Оон ыңай ук программда бруцеллезтан аараан малды үезинде соп, узуктаан таварылгада мал ээлеринге компенсацияны төлээр база көрдүнгөн. Компенсациянын төлөвирин Көдээ ажил-агы яамызының бухгалтериязы документилерин четче дужааган таварылгада чорудар. Кол херек документилер — 1) суму чагырга чериниң чизе шынзылгазы; 2) мал-эмнелге эргелелин тускай майыктыг шынзылгазы. Бода малдың ээдин бруцеллез аараан таварылгада садып болурун дүрүм езугаар чөпшээр, ол шынзылгага малдың бруцеллез аарыг деп тускай бижимели турар эъттин санын (туша) база деңизин айыткан турар. 3) хүлээп алган организация азы сайгарлыкчының фактуразы.

Шээр мал бруцеллезтан аараан таварылгада, оон кижилерге онза халдавырлыг барымдаалааш, чүгле тускай мал согар бүдүрүлгелерге соп, оон ээдин колбаса, консерва кылыгларына болбаа-зырадып садарын чөпшээр турар. Бир эвес коданан эвээш саныг шээр мал аараан таварылгада, оларны коданынга санитар дүрүмнерни сагып узуктааш, иштики органнын өрттедип чок кылыры чугула. Ээдин 2 шактан эвээш эвес үе дургузунда хайындырган соонда, чемге ажыглап болур.

Ынчангаш суму чагыргаларындан чуулда болгаш өске-даа ветеринар-профилактиктиг ажилдарны организациясты эрттирер ажилдарын кичээнгейге ап, кожууннарда мал-эмнелге эргелелдери-биле сырый харылзаалыг болурун дилээр-дир бис.

Юрий ОРУСПАЙ,
республиканың мал-эмнелге албаннның оралакчы даргазы.

Төрүттүнген хунуңер-биле!

Алдын күстүң бирги айында төрүттүнген даайыыс **Алдын-оол Данмаевич КЫРГЫСКА** төрүттүнген хунун таварыштыр изиг байырыыс чедирип, амыдырал-чуртталгазынга чүгле экини күзевишаан, дараазында шүлүктү аңаа бараалгаттыыс:

*Алдын күзүн өртөмчөйгө чаяттынып төрүттүнген
Алдын холдуг Алдын-оол деп эргим даайым,
Аныаңдан ажыл-ишке ынак болгаш
Чуртталгаңда алдар-атты, хүндүткелди чедип алдың.
Аржаан суглуг Элегестин ховузуңга
Арбын-демниг чонуң-биле демнежипкеш,
Арат болуп, тараа тарып,
Янзы-бүрү ажилдарны кылып келдің.*

*Ырда кирген механизатор Чавыдак дег
Ынак холгөң трактор болгай.*

*Тракторуң шимээн-даажы аялга бооп,
Сеткилиңни сергедиптер чорбадые.*

*Ам бо хүнде назы-харның аайы-биле
Кара бажың мөңгүн шыпкан.
Алдан ажыг хемни кешкен,
Алдан ийи харлап тур силер.*

*Төрүттүнген хунуң уткуй
Төрелдериң бистер шупту
Каң дег кадык болуруңу йөрээвишаан,
Аас-кежик күзеп тур бис.*

Юлия ДОНГАК.

Чеди-Хөл кожуун, Элегест суур.

ДЫҢНАДЫГ

Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожууннарның шериг комиссариады керээ чарар күзелдиг оолдарны чыып турар. Сибирьниң шериг округунга хамаарыштыр: Улан-Удэ хоорай (Бурят Республика), Борза хоорай (Чита облазы), Юрга хоорай (Кемерово облазы), Алейск хоорай (Алтай край), Дагестан Республика, Карачай-Черкесс Республика, Соңгу болгаш Мурнуу Осетия база Шериг далай флodu. Күзелдиг оолдарны чурттап турар сумузуңуң аайы-биле шериг комиссариаттарына барып, тускай харылап олуар специалиске чедип келирин дыңнаттыыс.

Телефону: 8 (39451) 22-4-94.

Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожууннарның шериг комиссариады.

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының
2008 чылдың июль 15-те үндүргөн №441
доктаалы езугаар чарлаары болза:

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының культура болгаш уран чүүл талазы-биле чогадыкчы төлөвилелдерни деткири-биле **10 грантыны** тыпсырының дугайында конкурсту чарлап тур.

- уран чуулга;
- архив ажыл-херээ;
- хөгжүм;
- хореография;
- театр болгаш цирк уран чүүлү;
- кино;
- музей ажылы;
- библиотека ажылы;
- улустуң уран чогадылгазы, уран-шевер ус-тывыш болгаш ус ажылы;

- өөредилге болгаш эртем-шинчилелдер талазы-биле чагыгларны хүлээп ап турар.

Чагыгларны **2008 чылдың ноябрь 1-ге чедир хүлээп ап турар** болгаш оларны хүлээп ап турар чери: Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 46, өрээл 13, телефон: 3-77-68, **Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы.**

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Амыдыралы шуудап, ажил-херээниң шуудун тыва берген тургаш, аныак-чаш назынында чок болган бистиң урууус **ВИКТОРИЯНЫ** сөөлгү орукче үдээринге кайгамчык улуг, хөй талалыг дузаны көргүзүп, ажыг-шүжүүвүстү үлөшкен, сагыш-сеткиливисти чазашкан бүгү-ле эриг баарлыг кижилерге, оларның иштинде Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттарына, Аппарадынга, «Шын» солунуң найралдыг коллективинге, «Ты мне, я тебе» сеткүүлдүң редакциязынга, элээн хөй чылдарда өске-даа черлерге кады ажилдаан коллегаларына база найралдажып, ижин-кара чок эдержип чораан арыг сеткилдиг, шынап-ла, ажил-херекчи мөзүлүг ынак эш-өөрүңгө, Өвүрден кудаларыыска, Эрзин, Тестен, чоокку Каа-Хемден төрелдеривиске, найысылалдан эмчилерге, журналистерге, бүгү эштеривиске чүрэвистин ханызындан четтирдивис, Силер бүгүдөгө күдүк басып мөгөйдивис.

Дембирелдерниң өг-бүлөзи.

Россияның Көдээ ажил-агы банкызының **А.Н.КАН-ООЛДУҢ** адынга тывыскан БЭ 8748401-8748450 сериялыг чек дептериниң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кызылдың күрүнениң башкы институтунуң 1994 чылдың июнь 30-де **Лидия Донгаковна ДОКПЕР-ООЛДУҢ** адынга тывыскан ФВ-1 №108590, бүртүк дугаары №5966 дипломун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор **С.С.МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35; кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агы, окулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 8300. Чагыг 107. Номери парлагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээр авторлар боттары харыылаар.